

הגירתה של משפחת קלונימוס מאיטליה לגרמניה *

בירורים לראשיתו של הישוב היהודי בגרמניה בימי הבינים

מאת אברהם גרוסמן

מעטים הם הנושאים הקשורים בחקר ראשיתו של היישוב היהודי באירופה, אשר להם הוקדשה תשומת לב כה רבה כלשאלת הגירתה של משפחת קלונימוס מלוקא, אשר בצפון איטליה, אל מגנצא. הדיון בה, שהחל עם ראשיתה של חכמת ישראל באירופה במאה היט, לא נסתיים עד ימינו אלה.¹

חשיבותו של דיון זה חורגת מחקר קורותיה של משפחת קלונימוס המיוחסת, שמבניה כמו לה ליהדות אשכנז מרביצי תורה ומנהיגי קהילות במשך מאות שנים. קשורים בו במישרין חקר ראשיותיהם של לימוד התורה ושל היצירה הרוחנית באשכנז בימי הבינים, קשריה של יצירה זו עם תורתם של בני איטליה ובאמצעותם גם עם המרכז הארץ-ישראלי. יש בכל אלה כדי להסביר את העניין הרב שעוררה שאלת ההגירה ואת הספרות העניפה שנוצרה סביבה. למרות אלה, רבים עדיין הספיקות הקשורים בשאלה זו ומבחינות רבות עומדים אנו למעשה בראשיתו של הדיון. המקורות המתייחסים במישרין להגירה מעטים הם עד מאד, האינפורמציה המצוייה בהם דלה היא ובכמה פרטים אף סותרים הם זה את

* פרופ' ח"ה בן ששון ז"ל עיין במאמר זה. שתיים מהערותיו — אותן העלה בשיחה עמי ביום כ"ח באייר, שעות מעטות בלבד לפני פטירתו — מובאות להלן בשמו (הערות 83, 84).

1 הספרות העיקרית הדנה בהגירת המשפחה היא:

ש"י רפפורט (ש"ר), תולדות [גדולי ישראל], ירושלים תשכ"ט², עמ' 126—127, 218—224; צונץ-אלבק, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תשי"ד, עמ' 479; א' לנדס-הוט, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז, עמ' 257, 266—277; א' גראבוויס, דמותו האגדית של קארל הגדול במקורות העבריים של ימי-הביניים, תרביץ לו (תשכ"ז) עמ' 22—58; א' שייבר, איגרתו של משולם בן קלונימוס בן משה הזקן לקושטא בדבר הקראים, ספר ר' מאהלר, תל-אביב תשל"ד, עמ' 19—23; L. Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin 1865, pp. 104—110; J. Aronius, Karl der Grosse und Kalonymos aus Lucca, ZGJD, 2 (1888), pp. 82—87; J. Müller, Die Responsen des R. Meschullam etc. (פירוט מלא להלן, בהערה 21) A. Epstein, Meschullam ben Calonymos, REJ, 27 (1893), pp. 83—90; idem, Le lieu de séjour de Meschullam ben Calonymos de Lucques, REJ, 24 (1892), pp. 149—151; S. Eppenstein, Zur Frühgeschichte der Juden in Deutschland, MGWJ, 63 (1919), pp. 165—186. ספרות עניפה נוספת הביא י' דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 14, הערה 1. בחלקה הגדול היא דנה בקונטרס 'סודות התפלה' של ר"א מוורמייזא ולא בשאלת ההגירה בכללותה.

זה. בנוסף על אלה קיימים קשיים וספיקות העולים ממקורות אחרים, פנימיים וחיצוניים, מן המאות ט—יא או כאלה המתייחסים אליהן.

מציאות זו—מיעוט המקורות, הסתירות שביניהם והקשיים שמבחוץ—יש בה כדי להסביר את הפתרונות השונים והמנוגדים שהעלו החוקרים: העדפת אחד המקורות, נסיונות פשרה ביניהם תוך הגהת הנוסח שלהם ועד לדחיית עיקרה של המסורת על הגירת המשפחה. דיונים אלה ברובם המכריע התייחסו רק לחלק מן הבעיות העולות מסיפור ההגירה. רק שי"ר, י' מילר וא' עפשטיין (שם) ניסו לבדוק רוב מרכיבי המסורת, אך המקורות מן הגניזה שנתפרסמו בינתיים לא עמדו בפניהם.² בהתייחסו לשאלה זו כתב בארון לפני כעשרים שנה:

Curiously during the last four decades nothing of significance has appeared in either new documentary information or historical interpretation to resolve the riddles posed by these records³.

מאז דבריו אלה לא נתפרסם אלא מקור חדש אחד בלבד בעל ערך של ממש לשאלת ההגירה: ראשית מכתבו של ר' משולם בר' קלונימוס לקושטא בפולמוס עם הקראים⁴. על אף חשיבותו הרבה, ספק אם יש בו לבדו כדי להצדיק את פתיחתו המחודשת של הדיון. אלא שחוקרים בני דורנו בחרו להם מהצעות קודמיהם פתרונות אשר, לדעתי, אינם מבוססים כלל וקשה לקיימם. אלה הובאו על ידם בלא דיון של ממש בשאלת ההגירה ומבלי להיזקק למכלול הבעיות העולות ממנה ונעשו בהדרגה על ידי עצם החזרה עליהם לנכסי צאן ברזל של המחקר המודרני. לעיתים קרובות אף הובאו בלשון של ודאות מלאה ובבטחה מבלי להעיר על הספיקות השונים שעודם קיימים ותוך התעלמות ממספר מרכיבים המצויים במקורות הג"ל, אשר להם חשיבות רבה לבדיקת מהימנותה של המסורת כולה.

במרכז דיונים אלה הועמדו שאלת השושלת הגניאלוגית של המשפחה, זהותו של מחבר הפיוט 'אימת נוראותיך' ושאלת זהותו של הקיסר 'קרא', אשר לפי המסורת הביא את המשפחה מלוקא למגנצא. בעיה שהיא עיקר מנקודת הראות ההיסטורית כמעט ולא נדונה כלל: מהו מקומה של הגירה זו במסגרת צמיחתן של הקהילות היהודיות בגרמניה במאות ט—י ומהי השפעתה על דמותה הרוחנית והתרבותית של יהדות אשכנז שבאותם ימים.

2 שאלותיו ותשובותיו של ר' משולם בר' קלונימוס שנתפרסמו על ידי ל' גינצבורג, גאוניקה, חלק ב', ניו-יורק 1909, עמ' 55—57; הנ"ל, גנזי שכטר, ניו-יורק תרפ"ט, חלק ב', עמ' 194—235, 270—279; א' שייבר, שם.

3 S. W. Baron, A Social and Religious History of the Jews, Vol. IV, 1957, p. 258, note 58.

4 שייבר, שם. חשיבותה של האגרת היא: א. בעדות כי הפולמוס של ר' משולם עם הקראים נשלח לקושטא. ב. לתולדות המשפחה. ג. לסיגנונו של ר' משולם. יש באלה לפתור מספר ספיקות שהועלו בעבר.

יתר על כן, בדיקה זהירה של כל המקורות הקשורים במישרין ובעקיפין בהגירת המשפחה, של זמנם ופעולתם של חכמי ישראל הנזכרים בהם תוך תתייחסות לרקע ההיסטורי הכללי ובמיוחד לקורותיהם של הקיסרים הקארולינגים והסאכסים ששלטו בגרמניה, באיטליה ובצרפת באותם ימים, יש בה כדי לדחות ספיקות שונים ולבטל חלק גדול מהצעותיהם של חוקרים ראשונים ואחרונים גם בשאלות שנדונו על ידיהם. המקורות הקיימים אינם מאפשרים עדיין להציע פתרון ברור וחד-משמעי לכל השאלות הקשורות בהגירת המשפחה. בחירת לשון של וודאות ופסקנות אף שיפה היא ורישומה ניכר, איננה קרובה לאמת ויש בה כדי להטעות אחרים. ביטול חלק מן הספיקות והעמדת הספיקות הקיימים במקומם חשובים הם להמשך החקירה, משיימצאו מקורות נוספים שיהא בהם כדי להבהיר את הנקודות הסתומות עדיין בשאלת הגירת המשפחה ובקורות בניה.

א. המקורות לסיפור ההגירה

בשני מקורות עיקריים נשתמרה המסורת על הגירתה של המשפחה:
פירוש התפילות לר' אלעזר מוורמייזא ותשובת מהרש"ל:

שיצא מלומברדי"א⁵ הוא ובניו רבי' קלונימוס ורבי' יקותיאל, וקרובו רבי' איתיאל ושאר אנשים חשובים הביאם המלך קרל"א עמו מארץ לומבארדיאה והושיבם במגנצא. ושם פרו וישרצו וירבו במאד מאד.
(מפירוש התפילה לר"א מוורמייזא,
יש"ר מקנדיאה, מצרף לחכמה, דף יד, ע"ב. על פי דפוס ראשון, שפ"ט⁶).

וקבלו סוד תקון התפלות ושאר סודות רב מרב עד אביו [אבו] אהרן בנו של ר' שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל משום מעשה שהיה, והוצרך ללך נע ונד בארץ. ובא בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא רבי' משה שפייט 'אימת נוראותיך' ומסר כל סודותיו לו. הוא רבי' משה בר קלוני-מוס בן רבי' משלם בן רבי' קלונימוס בן רבי' יהודה⁶. הוא היה הראשון

5 בכתבייד פריס 772 הנוסח הוא: "והוא רבינו משה בן רבינו קלונימוס בן רבינו יהודה". ראה י' דן, שם, עמ' 16.

6 בתוך 'תעלומות חכמה' לר' יוסף מקנדיאה, בסיליאה [צריך להיות: הנויאה] שפ"ט. הוא הדפוס הראשון ולא כמובא בספרות: אודיסה תרכ"ה. על המקור העיד בעצמו: "והפי' הזה המגלה סוד התפלות לא בא בדפוס עד היום והוא נמצא אצל יחידים, וגם אצלי יש א' בקנדיאה בקלף". הוא הוסיף שם, כי מקור דומה שגם בו מסופר על הבאתו של ר' משה מצא ב'קונטרס ישן' ואף הוא משל ר"א מוורמייזא, ובו קיצור סודות התפילה. על כתבייד נוספים שבהם נשמר מקור זה ראה י' דן, שם.

וכל החסיד' הקדוש' הללו יצאו מזרעו של ר' משול' הגדול בן רבינו קלונימו' בן ר' משה הזקן, אשר תוליד ר' חננאל ואת ר' קלונימוס ואת רבינו איתאל ואת רבינו יקותיאל משפי"רא. ורבינו משה הזקן הוא אשר יסד את 'אימת נוראותיך'. הוא רבי משה הזקן בן רבי קלונימוס בן רבינו יקותיאל בן רבינו משה בן רבנא משלם בן רבנא

איתאל בן רבנא משלם זל"ע. ורבינו משה הזקן הביאו המלך קרלא עמו ממדינת לוקא בשנת תתמט לחורבן הבית שיבנה במהרה בימינו אמן סלה. ע"כ קבלתי ואתה חכם תוסיף לקח. דברי שלמה לור"א.

(תשובות מהרש"ל סימן כט. על פי דפוס ראשון: לובלין, של"ד).

שני המקורות אינם תלויים זה בזה, כפי שעולה מן השינויים הרבים שביניהם. עם זאת, נראה כי מקורם אחד: בית מדרשו של ר' אלעזר מוורמייזא⁷. לכן אין לראות בהם שני מקורות נפרדים לחלוטין היוגקים משני ענפים שונים, שתוקף עדותם גדול יותר. מאחר ששני מקורות אלה יצאו מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא, אפשר לכאורה כי משלימים הם זה את זה.

חמש עובדות הקשורות בהגירה נכללו בשתי המסורות:

- א. הגירת משפחת קלונימוס מלוקא למגנצא.
- ב. זמן ההגירה: תתמ"ט לחורבן, דהיינו 917 לספירה⁸.
- ג. המשפחה הובאה על ידי 'המלך קרלא'. ככל הנראה כוונת הכותב היא לקרל הגדול. הציון 'קרלא' בסתם מלמד כן.
- ד. עם המשפחה הובאו יהודים נוספים ('אנשים חשובים').
- ה. ר' משה, ראש המהגרים⁹ (?),⁹ הינו מחבר הקרובה לפסח 'אימת נוראותיך'. עובדות ב, ג, ה קשה להולמן זו עם זו. בשנת 917 מלך בגרמניה הקיסר קונרד (Conrad) הראשון ולא מלך בשם קרל. לכאורה ניתן היה לתרץ זאת בהנחה ש'קרל' כינוי כללי הוא, שניתן לקיסרים מן השושלת הקרולינגית. אך למעשה לא שלט קונרד כלל באיטליה¹⁰. אין, אם כן, אפשרות לתארו כמי שמביא עמו מלוקא את המשפחה.

7 מהרש"ל הביא הדברים בחלק השני של תשובתו בשם מקור אנונימי ("שוב מצאתי"). התוכן והטרמינולוגיה מעידים, כי מקורם בחסידי אשכנז: "... הגדול בתורה... ובסודי סודות לדרו' כל אות ואת במ"ט פנים... וסודו' וקדושו' כתובו' בקונטרסי' היו באותו תיבה. וכל החסידים הקדושי' הללו יצאו...". יש"ר מקנדיאה הביא הדברים במפורש בשם "סודות התפלה" של ר"א מוורמייזא.

8 לפי מניינם באותם ימים שקבעו החורבן לשנת 68. ראה ש"ר, שם.

9 כך מתואר הוא על ידי כל החוקרים שעסקו בשאלה זו. יש אף שקבעו במפורש שהמהגרים האחרים נספחו אליו לפי בקשתו שלו. אך בדברי ר"א מוורמייזא אין ראייה זו מוכחת כלל. ראה להלן.

10 ראה The Cambridge Medieval History, Vol. III, Cambridge 1957, p. 69-70.

בפיט אחר של, זולת, תיאר ר' משה בר' קלונימוס את זמנו: 'יותר מתשע מאות' שנה אחרי החורבן. דהיינו, סוף המאה העשירית ולא ראשיתה, או אף ראשית המאה הי"א! מקור שלישי הקשור גם הוא במישרין להגירת המשפחה לא זכה כשני קודמיו לדיון מפורט, וכמעט לא נעשה בו שימוש על ידי החוקרים שדנו בנושא. זאת, אף שטמונות בו מספר עובדות החשובות לענין זה. המקור נשמר בשני כתבי-יד: כתב-יד פריס 646 וכתב-יד גינצבורג 119¹¹:

ובימי הקדמונים כשהיו מגיעים עד כאן 'לשם תפארתך' היה שליח ציבור עומד ומתחיל לאלתר 'ישתבח שמך'. וכשבא הגאון רבנא משה מלוקא בן רבינו קלונימוס בימי המלך קרלא למדינת מגנצא היה מנהיג את בני דורו לומר מכאן ואילך עד 'ושמו אחד', כי גדול הדור היה ואין כל דבר נעלם ממנו. הוא רבנא משה הזקן שישד קרובת 'אימת נוראותיך'...

מקור זה אף הוא מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא. אין, לכן, לייחס חשיבות לעובדה כי מדובר בו על בואו של ר' משה 'בימי המלך קרלא', ולא על הבאתו על ידו, כמצוי בשני המקורות האחרים. מאידך, נזכר כאן ר' משה בצמוד למעשה שעשה במגנצא. ממקור אחר נלמד, שאכן היה זה מנהגם הקדום של יהודי איטליה. במחזור ויטרי מפורש:

'תשובה שהשיבו קהל רומא על שירת הים דהיינו ויושע: דעו כי שירת הים היה מנהגינו מנהג כל קהל רומא ומנהג כל קהילות אשר סביבותינו ומנהג כל קהילות אשר בספרד מיום גלות ירושלם ועד עתה לומר כל השנה כולה בכל יום ויום זולתי תשעה באב בלבד. שאין אומרי' אותה משום אבל. וכן בבית האבל אינו אומ' אותה כל שבעה ימים. ומנהג אבותינו תורה היא...'¹²

11 פירוש תפילות מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא. על המקור בכתב-יד פריס העיר כבר גרץ (1895, p. 388) (Geschichte, V, 1895, p. 388) והובא אצלו בשיבושים קלים. המקור הובא שוב תוך השוואה לכתב-יד גינצבורג על ידי גויבאור (1891, p. 234) (REJ 23) אך נפלו בו שיבושים מעטים. חלק מהערותיו על ההבדלים מיותר הוא ואיננו קיים בפועל. השינויים בין שני כתבי היד קלים ביותר וחסרי משמעות לדיוננו כאן. הנוסח להלן הוא לפי כתב-יד פריס, דף 9ב, לפי צילומם במכון לתצלומי כה"י העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 15708. שכטר בספרו Studies in Jewish Liturgy, Philadelphia, 1930, p. 54 הביא מכ"י פריס הנ"ל, בסופם של הדברים וכתלק מהם: "והיה זה ערך ד"א תקע"ד", אף בתרגום לאנגלית כלל זאת בתוך המרכאות. בכה"י גופו אין זכר לתאריך זה. שיבוש הוא וזהו גלגולו: גרץ, בדיונו שם במקור זה, כתב: 814 nach Mainz bei den Kalonymiden (Geschichte, V, Leipzig, 1895, Note 12, p. 388). gelebt und gelehrt haben. ורשה תרג"ד, עמ' 419). א"ל פרומקין — שהסתמך כדבריו על מהדורת שפ"ר — שינה: והיה זה ערך ד"א תקע"ד בהתייחסו לביאת ר' משה למגנצא (סדר רב עמרם השלם, ירושלים, תרע"ב, עמ' 172). שכטר, שנטל מפרומקין, סבר שכן הוא בכתב היד וכי התאריך מתייחס לביאת ר' משה למגנצא ולכן צרפו למקור גופו.

12 מחזור ויטרי, נירנברג תרפ"ג, סימן רסה, עמ' 226. ככל הנראה תשובה קדומה היא. מנהג

כל אלה מחזקים ההשערה שאכן ביאתו של ר' משה מאיטליה למגנצא בגדר אירוע היסטורי היא ואיננה מסורת אגדית בלבד. יכולתו של ר' משה לשנות מנהגה של מגנצא מלמדת שהוא היה כבר תלמיד־חכם מובהק ובעל מוניטין בבואו, וכי ההגירה לא התרחשה בהיותו צעיר לימים. הוא מוצא קהילה שבה סדרי תפילה מקובלים. כמו כן נלמד ממעשהו, כי ביאתו היתה לפני פריחת מרכז התורה במגנצא והימצאותם של תלמידי־חכמים מפורסמים בה. שאם לא כן, קשה להניח שאלה לא היו עוררין על מעשהו, ובמיוחד כאשר בני אשכנז — ויותר מכולם בני מגנצא — דבקים ביותר במנהגי אבותיהם, כפי שעולה ממקורות הרבה. קשה, לכן, להסכים עם הסוברים שיש לאחר ההגירה בשנים הרבה.

מקור יניקתם של שלושה מקורות אלה כולם אחד הוא. לא מצינו עד עתה כל מקור מפורש שלא מבית מדרשם של חסידי אשכנז המספר על הגירת המשפחה והבאתה על ידי 'קרלא'. שני הראשונים אף נאמרו בפולמוס שמגמתו להדגיש את ערכה ואת חשיבותה של שלשלת מסירת תורת הסוד שבידי חסידי אשכנז¹³. מכאן הצורך במישנה זהירות בחקר הגרעין ההיסטורי הטמון ביסודה של מסורת זו.

מאידך, לר"א מוורמייזא מקורות מהימנים וחשובים ביותר על קורותיה של יהדות אשכנז הקדומה ועל קורות חכמיה הראשונים. מקורות שנתפרסמו לאחרונה וכאלה הטמונים עדיין בכתבי יד — ובמיוחד אלה שמקורם בספר 'מעשה המכירי' — מחזקים עוד יותר קביעה זו. הדבר משתלב בזיקתם העמוקה של חסידי אשכנז אל חכמי אשכנז שחיו ופעלו לפני תתנ"ו ואל מנהגיהם ומסורותיהם. על אלה שמרו בדביקות ובקנאות¹⁴. אלא שחלק ממסורות אלה עברו גילגולים מאוחרים שונים, וספק רב מהו הגרעין ההיסטורי הטמון

מגנצא לפני בוא ר' משה הוא מנהג בבל, כפי שעולה מסידור רב עמרם גאון (מהדורת גולדשמיט, 'ירושלים תשל"ב, עמ' ט) ותשובת רב נטרונאי גאון: "בשתי ישיבות אין רגילין לומר אז ישיר . . ." (ספר העתים, עמ' 249). גם בפרובאנס לא אמרוה וכןראה גם לא בספרד. ראה גם ל' גינצבורג, גאוניקה, ח"א, עמ' 127; שכטר (הערה 11 לעיל), עמ' 52—55; אלבוגן היינמן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל־אביב תשל"ב, עמ' 67, ובהערה 11 בעמ' 405; א"א אורבך, ערוגת הבושם, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 64, וכן בספר־המנהיג, סימן כד. בטור, או"ח, סוף סימן נא, הביא בשם 'תקון הגאונים', שכן אמרו שירת הים. אך ספק רב אם חיבור זה של גאוני בבל הוא. מצינו כינויים כאלה גם לחיבורים אחרים ובמיוחד באשכנז. מה שנכתב בתשובת קהל רומא, שגם מנהג 'ספרד' לומר שירת הים, מסופק הוא וקשה לקיימו. מובן כי לא נכללו כאן כרוניקאים מאוחרים ששאבו ממקורות אלה. על מגמותיה של הכרונות גרפיה היהודית בימי הביניים ראה ח"ה בן־ששון, היסטוריונים ואסכולות היסטוריות, החברה ההיסטורית הישראלית, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 29—49. ראה גם המקור ממחזור צרפתי אותו פירסם צונץ, להלן הערה 86. באשר לפולמוס ראה בהערה הבאה.

13 על זיקתם לאשכנז הקדומה ככלל ועל פולמוסם עם מחדשים ראה המקורות שהביאה ק' סיראט, REJ, NS 91 (1961), pp. 11—12; וכן מה שכתבו א"א אורבך, ערוגת הבושם, שם, עמ' 91 ואילך; י' דן, שם, עמ' 13—20; ומה שכתב לאחרונה ח' סולוביצ'יק Association for Jewish Studies Review, Vol. I, 1976, pp. 311 ff. ב'מעשה המכירי' דנתי במאמר ב'תרביץ', כרך מו, (תשל"ז) עמ' 110—132.

בהן, אותו גרעין שהגיע אל בית מדרשו של ר"א מוורמייזא. הסתירות בתיאור השלשלת הגניאלוגית שבשני המקורות הראשונים, ויותר מהם במקור אחר המתאר את שלשלת המסירה ואף הוא מאותו בית מדרש יצא (להלן, בדיון במשפחה), וודאי מחזקים הצורך בזהירות יתר. מכאן החשיבות הרבה שיש לייחס למקורות אחרים, אף שרק בעקיפין ניתן לקושרם לשאלת הגירתה של המשפחה. כמה מהם כבר עמדו בפני החוקרים הראשונים ונעשה בהם שימוש. אחרים — בעיקר מן הגניזה — נתפרסמו מאוחר יותר. מקורות אלה יידונו להלן.

ב. שלשלת המשפחה

לשאלת השלשלת הגניאלוגית של המשפחה חשיבות רבה בבדיקת זמן ההגירה, בקביעת חלקם של בניה בהנהגת קהילות אשכנז ובהפיכתה של מגנצא למרכז תורה. שאלת המפתח היא הימנותם של חכמים מסויימים על צאצאי המשפחה וקביעת מקום ישיבתם. סתירות רבות בין השלשלת המובאת בתשובת מהרש"ל ובין זו שמנת ר"א מוורמייזא. נסיון רב עניין עשה שי"ר כדי להשכין שלום בין שני המקורות. הנחתו הבסיסית היא כי הרשימה של מהרש"ל מתייחסת לראשיתו של האילן: אבותיו ואבות אבותיו של ר' משה הראשון, המהגר (ובטעות חשבוהו למחבר הפיוט 'אימת נוראותיך'). בעוד שרשימתו של ר"א מוורמייזא מתייחסת לחלקה התחתון: אבותיו של ר' משה השלישי, הפייטן. לשם כך אף נאלץ שי"ר להגיה ולמחוק מרשימתו של ר"א את השם יהודה, בהניחו שהוא הוסף בטעות משם אביו של ר"א מוורמייזא עצמו. דעתו נתקבלה כמעט על ידי כל החוקרים וביניהם צונץ. הוא אף ביטל מפניה את אילן היוחסין שהכין הוא עצמו תחילה, והוסיף תאריכים משוערים לשנת פטירתם של חכמים אלה כולם:

משולם א (780)

איתאל א (800)

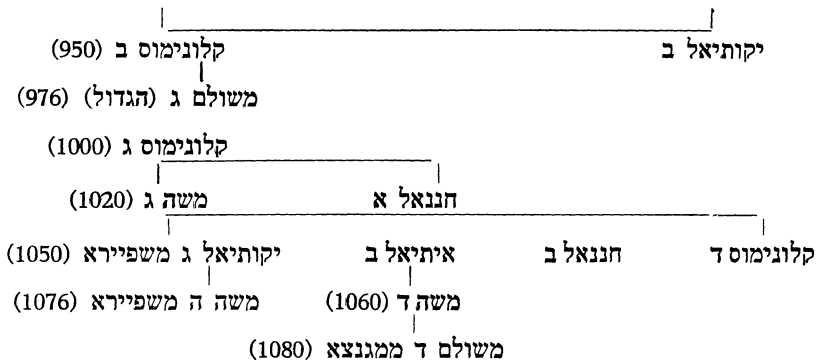
משולם ב (825)

משה א (850)

יקותיאל א (876)

קלונימוס א (900)

משה ב (926)

תיאור המשפחה כפי שנעשה על ידו חוזר במחקרים רבים ובאנציקלופדיות שונות. מפליא הוא כי התאריכים המצורפים בהם הם אלה שקבע צונץ בשעתו, אף שבינתיים נתגלו מקורות שיש בהם כדי לשנות חלק מקביעותיו¹⁵. אך באמת דברים אלה, אף שזכו להסכמה כמעט כללית, מכלל השערה לא יצאו. במיוחד כשנשענים הם על הגהת הנוסח. החלקים המבוססים בתיאור אילן המשפחה הם שניים: (א) הענף: איתאל — משה — משולם — ממגנצא; (ב) הענף: קלונימוס א — משה — קלונימוס — משולם הגדול — קלונימוס. שניהם מוכחים ממקורות אחרים¹⁶. כל השאר לא יצאו עדיין מידי ספק ובמיוחד לא ראשיתו של האילן המבוסס כולו על מקור אחד בלבד, שו"ת מהרש"ל, העומד בחלקו בסתירה לדברי ר"א מוורמייזא ובחלקו איננו ברור די צרכו¹⁷.

עם כל החיוב שיש בדרך זו, להשתדל לקיים דברי ראשונים במידת האפשר, מסופק נסיון הפשרה במקרה זה מראשיתו. ברשימתו של מהרש"ל על שני חלקיה נפלו שיבושים שונים, הן בתיאור שלשלת המסירה והן בציון התאריכים¹⁸. קרוב הוא, שגם מהרש"ל עצמו חש

15 לקביעותיו של צונץ ראה הדרשות בישראל, שם, לעומת Literaturgeschichte, Berlin 1865, p. 107. למעשה יש לאחר הרשימה (לגבי החכמים המוכרים לנו) בערך בכעשרים שנה. ראה הדיון להלן, בזמן ההגירה של משפחת קלונימוס, וראה התאריך המצוין על מצבתו של ר' משולם בר' משה, אנ"צ רות, ציון, כח (תשכ"ג), עמ' 233—239.

16 איגרתו של ר' משולם לקושטא, אותה פירסם שייבר, שם; מעשה ר' אמנון ממגנצא, להלן; מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין, ברלין תר"ע, עמ' 50. ראה גם מאמרו הנ"ל של אנ"צ רות.

17 הלשון 'אשר הוליד' ספק למה היא חוזרת, אל ר' משה הזקן או אל ר' משולם. הדיעה הראשונה היא המקובלת והיא המסתברת. אך אין הכרע בדבר, ובמיוחד כאשר לאחריה נאמר 'ורבינו משה הזקן הוא...'. ואפשר, אם כן, שלפני כן לא דיבר בו. הזכרת ר' יקותיאל מ ש פ י ר א מסייעת גם היא לדיעה השנייה, אך אפשר שתיבת 'שפירא' הוספה בטעות. על זמן ייסודה של קהילת שפירא ראה בהערה 94 להלן. ראה גם להלן הספק הקיים בזיהויו של מחבר 'אימת נוראותיך', ר' משה הראשון או ר' משה המאוחר לו בארבעה דורות.

18 שלשלת המסירה מורכבת משתי רשימות שונות. הראשונה 'אעתיק לך מה שמצאתי הועתק' מקורה, ככל הנראה, בבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג. בסופה נאמר 'ומשניהם קבל הרב ר' מאיר רחמנא נטרי'. השנייה יצאה, כאמור, מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא. בשתייהן מצויות טעויות ברורות. ראה הקדמת זמנו של ר' אליעזר הגדול ואיחור שנת פטירת רגמ"ה,

בכך ופתח דבריו: "סדר היחס אין לי קבלה מוחלט" ... אכן אעתיק לך מה שמצאתי הועתק ... " וכן בסיום דבריו: "ע"כ קבלתי ואתה חכם תוסיף לקח".

אף ששני התיאורים מקורם בבית מדרשו של ר"א מוורמייזא אין גילגוליהם ידועים לנו ואיננו יכולים להסתמך על מסורותיו המדויקות. ומה עוד שבידינו רשימה נוספת של שלשלת מסירה שמעתיקה מעיד עליה שאף היא מקורה בבית מדרשו של ר"א מוורמייזא, ובה שינויים הרבה.¹⁹

בני המשפחה, כשאר יהודי אשכנז באותם ימים, הקפידו מאד על 'חוק קריאת השמות', והיינו על קריאת אחד מבניהם בשם אביהם. כך נוצרו שמות מספר החוזרים לרוב בדורות שונים ועלולים להטעות רושמים ומעתיקים.²⁰

נ"ל, כי צודק לגדסהוט בהסתייגותו אף שלא נימק דבריו: "והרב הגדול רפאפארט וכן החכם צונץ טרחו ועמלו לעשות פשרה בין קבלת הרוקח המובאת במצרך לחכמה ... ובין קבלת הרש"ל ... ולא עלתה בידם" (עמודי העבודה, שם, עמ' 257).

לפי המקורות המצויים עתה בידינו ניתן להוסיף בנים אחרים של המשפחה לאילן היוחסין (בעיקר לסופו), אלא שעניין זה חורג ממסגרת הדיון כאן.

השאלה החשובה ביותר בעניין זה היא שאלת זהותם ומקום פעולתם של בנו ונכדו של ר' משה המהגר: ר' קלונימוס ור' משולם 'הגדול'. היש לזהותם עם שני בעלי ההלכה המובהקים, שהם למעשה יוצריה הראשונים של הספרות הרבנית באירופה, ואשר עשרות מתשובותיהם הגיעו אלינו?²¹ לקביעה זו חשיבות מרובה בבירור מידת השפעתה של ההגירה על מרכז התורה במגנצא וגם לשאלת זמן ההגירה. במסורות הנ"ל על הגירת המשפחה נזכר גם ר' קלונימוס כמי שהיגר יחד עם אביו ר' משה מלוקא למגנצא. מסורת זו היא הבסיס העיקרי להנחה שר' קלונימוס ובנו ר' משולם חיו ופעלו במגנצא. סיוע לה מכמה מקורות נוספים:

ברשימה הראשונה, והדלוג על שני דורות בתיאור אבותיו של ר' קלונימוס הזקן ברשימה השנייה, וכאלה נוספות.

19 ראה הערה 53 להלן.

20 ראה מה שכתב א' אפטוביצר על 'חוק קריאת השמות' באשכנז, מבוא לראבי"ה, ירושלים תפרי"ח, עמ' 35–36. בספר חסידים, מהדורת ויסטינצקי, תרפ"ד, סימן שעו, נאמר: "ויש מקומות שאין קורין אותן אחר שמות החיים, אלא אחר שכבר מתו". איננו יודעים מה היה המנהג במאות י"א. בשל פיצול המסורות המשפחתיות בתקופה קדומה זו קשה אף לדבר על מנהג אחיד ובמיוחד במגנצא.

חזרות אלה על השמות הזהים הן, לדעתי, הגורם לדלוג על שני דורות בתיאור משפחתו של ר' שמעון בן יצחק בן אבון בשו"ת מהרש"ל. ראה הערה 18 לעיל.

21 מאמר חשוב לתיאור יצירתו של ר' משולם כתב י' מילר Die Responsen des R. Meschullam Sohn des R. Kalonymus, Elfte Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, Berlin 1893, pp. 3–16. במקומות שונים צוין בטעות שהוא כינס השו"ת, אך למעשה דן בהן בלבד. ראה גם במחברת שפירסם מילר: תשובות רבינו קלונימוס מלוקא, ברלין תרנ"א. אך לא נעשה בהם שימוש במקורות החשובים מן הגניזה שנתפרסמו מאוחר יותר. ראה הערה 2 לעיל.

א. ב'מעשה בר' אמנון ממגנצא' נמסר בשם ר' אפרים מבונא: "ביום השלישי לטהרתו נראה במראות הלילה לרבנא קלונימוס בן רבנא משולם בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס" (אור זרוע, ח"ב, עמ' 125). מן השושלת הגיניאלוגית משמע, שמדובר בר' קלונימוס בנו של ר' משולם, נכדו של ר' משה הנ"ל. לר' אפרים מבונא, שחי כמאה וחמישים שנה אחרי המעשה המתואר על ידו, מסורות קדומות רבות. אין, לכן, כל סיבה להטיל ספק בתיאור השושלת המפורטת על ידו. ממנה משמע, שר' קלונימוס חי במגנצא. רחוק הוא, שיתאר את ר' אמנון ממגנצא כמתגלה אל חכם ממקום אחר, שאינו מכירו.²²

ב. באחת מתשובותיו של ר' משולם בר' קלונימוס נאמר: משולם בר' קלונימוס לר' שמעון בר יצחק חמוד וחשוק וכסוף בעיני. שמע דברי שלום ממני כי אני חנוי במיחם צלקוני, והוא ברחמי הרבים ירחיב לנו בצר ויכלה התשואות ממנו ומאחינו ומבני קהילנו... (תשובות גאוניס קדמונים, סימן סא).

ככל הנראה מדובר בר' שמעון הגדול בר' יצחק ממגנצא. אין לנו ידיעה על חכם אחר בשם זה בימיו של ר' משולם. צורת התבטאותו של ר' משולם מלמדת על הכרות אישית קרובה, ואולי אף על יחס של מורה אל תלמיד.²³

ג. ר' משה בר' איתאל, מחכמי מגנצא בשליש הראשון של המאה היא ומצאצאי משפחת קלונימוס, למד אצל ר' משולם:

כך אמר המפרש מפי רבו, שאמר מפי רבינו משה בר' איתאל, ששמע מפי רבנא משולם הגדול ור' משולם מפי ר' שלמה הבבלי.²⁴

ד. ייתכן כי מצבתו של ר' משולם הנ"ל נתגלתה במגנצא. על המצבה כתוב: "פה נקבר רבנא משולם בן רבנא רבי קלונימוס תנצב"ה". לדעת כמה חוקרים הכוונה אל ר' משולם דידן נכדו של ר' משה. לכאורה, ניתן להביא סיוע לדעתם ממקום אחר. תארי הכבוד 'רבנא' ו'רבי' המצויים במצבה הולמים את ר' קלונימוס בר' משה ובנו ר' משולם. הקפדה יתירה על השימוש בתארים אלה נהגה באשכנז באותם ימים. הם נדירים מאד, וניתנו רק לחכמים

22 ראה צונץ Literaturgeschichte, ibid., p. 108, ולהלן. על העתקות המעשה במחזוריים השונים ראה לנדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 45–46; א"א אורבך, ערוגת הבושם, ח"ד, שם, עמ' 40. על מסורתיו של ר' אפרים מבונא ועל קשריו עם חכמי אשכנז, ראה אורבך, שם, עמ' 39 ואילך.

23 כדעת א' עפשטיין, REJ 27 1893, p. 89. לדעת כמה חוקרים מתייחס ר' משולם בתשובה זו אל הפרעות במגנצא בשנת 1012. אך זאת השערה גרידא. ראה להלן, בדיון בזמנו (הערה 77), שם גם הדיון בנוסח התשובה וברקע ההיסטורי שלה.

24 מסורת זו נשתמרה בשני כתבי־יד: בפירוש כתבי־יד מחזור נירנברג, דף כב, ע"א, ובכתב־יד המבורג 152, דף י, ע"א. ראה אורבך, שם, עמ' 9 הערה 35; דינור, ישראל בגולה, א, 3, (תשכ"א), עמ' 259. נ"ל, שיש לפרש הדברים כפשוטם, ששמעו איש מפי רעהו. ראה הדיון בזמן ההגירה, להלן.

מובהקים. כמה עשרות מצבות מאשכנז הקדומה נתגלו, אך התאר 'רבנא' מצוי רק בשלוש נוספות של גדולי חכמיה במאה היא²⁵.

ברור כי שלוש הראיות האחרונות אינן מחייבות. ייתכן, שר' שמעון בר' יצחק ור' משה בר' איתאל נסעו לאיטליה ושם שימשו לפני ר' משולם. קשרי המסחר ההדוקים בין שני מקומות אלה הקלו מאד גם על מסעם של חכמים, ובידינו ידיעות על חכמי אשכנז אחרים שנסעו באותם ימים מגרמניה לאיטליה. בשאלת ר' שמעון אף יש ראייה לסתור (הערה 46 להלן). ובאשר למצבה, אפשר שהיא שייכת לבנים אחרים של המשפחה שחיו בדורות מאוחרים יותר, ובשל ייחוסה הרם של המשפחה הוספו אותם תארי כבוד. ברכת המתים 'תנצב"ה', אשר ככל הנראה לא נהגה עדיין באותם ימים²⁶, אף היא מסייעת לכך. מנגד מצויים מספר מקורות מהם משמע שר' משולם חי ופעל בלוקא. חלקם כבדי משקל:

א. בראש קונטרס התשובות של רב שרירא ורב האי אל ר' משולם נכתב: "שאלות מרב משולם בן מרב אנקולינימוס ממדינת לוכה אשר בארץ פרנגה לרבנו שרירא גאון והאיי אב ז"ל"²⁷.

ב. בעל העיטור מתארו כבן לוקא: "ומסתברא טעמא דרבינו משולם בר' קלונימוס מלוקא, שהשיב לבית דין שבארלדי" (אות שיתוף, ח"א, טו, ע"א). לכתחילה ניתן להידחק ולפרש שתיבת 'מלוקא' מתייחסת אל האב בלבד, ר' קלונימוס, שהיה בין המהגרים מלוקא. הזכרת מקומו של אדם אין בה תמיד עדות על מגוריו הקבועים בו. לעיתים היא באה דווקא משום הגירתו ממנו, כאשר מוצאו משמש לו סימן היכר נוסף בפי חכמי

25 S. Salfeld, Das Martyrologium des nürnbergers Memorbuches, Berlin 1898, p. 434. לגנדסהוט, שם עמ' 276, דוחה זיהוי זה. במצבה נכתב שמו בו' בשעה שהוא חתם בפיוטיו בכתוב חסר ('משלם'). לפי צילומה של המצבה המובא ב"The World History of the Jewish People, The Dark Ages, Tel-Aviv 1966 (להלן: WHJP) נראה שהצדק עימו, אך קשה לקבוע כן בוודאות. בכל מקרה, ספק רב אם יש בכך כדי להכריע ובמיוחד כאשר חלק מן המצבות חודש בתקופה מאוחרת יותר. גם הסתמכותו על היעדר ציון זמן הפטירה אין בה ממש. התמיהה קיימת גם אם מצבה זו שייכת לחכם אחר. שלוש המצבות הן של ר' יעקב בר' יקר, של ר' משולם בר' משה ושל בתו של ר' יצחק הלוי. ראה ל' ליינזון, נפשות צדיקים, פרנקפורט-דמיין 1855; L. Rapp u. O. Böcher, Die mittelalterlichen hebräischen Epitaphien des Rheingebits, Mainzer Zeitschrift 56/57 (1961-62), pp. 155-181. שייבר, (שם, עמ' 19, הערה 1) קובע כי המצבה איננה של ר' משולם דידן (נכדו של ר' משה), אלא משנת 1171. הוא מסתמך על נוסח המצבה שפורסם על ידי ראפ ובכר (שם, עמ' 165), אך שתי מצבות שונות הן. נוסח השנייה: "האבן הזאת הוקמה לראש ר' משלם בר' קלונימוס הנפטר ב"ב בכסליו בתתקלב לפרט מנותחו תחת עץ החיים". תצלום מצבה זו הובא שם על ידם. קרוב הוא, שהמצבה שייכת לצאצאי המשפחה שחיו במגנצא בסוף המאה היב.

26 ראה צונץ Zur Geschichte und Literatur, Berlin 1845, pp. 351-354.
27 ל' גינצבורג, גאוניקה, שם, עמ' 57. על טיבם של קונטרסי שאלות מעין אלה ('דרג') ראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים, תשל"ד, עמ' 196 ואילך.

מקומו החדש²⁸. אך כאשר הזכרה מעין זו מופיעה בפי חכמים ממקומות אחרים, יש לפרשה כמשמעה. רחוק הוא, שגאוני בבל (במקור הנ"ל) או חכמי פרובאנס יצינו מקור מוצאו של ר' משולם (ומוצא אביו!), אם בעת הפנייה אליהם מצוי הוא דרך קבע במגנצא. ובכלל, ר' קלונימוס היגר עם אביו בהיותו עדיין צעיר לימים וטרם הולדת בנו משולם. שאם לא כן, קשה מאד להניח שבמסורות הנ"ל על ההגירה היו משמיטים את שמו של ר' משולם 'הגדול' מרשימת המהגרים. הוא נימנה על גדולי החכמים באותם ימים, וקרוב הוא שהיה הגדול מכולם. היש טעם להזכיר מוצא אביו של שואל, כשאותו אב עזב מקומו בהיותו עדיין נער? ²⁹ נסיונם של כמה חוקרים להיתלות במוצא האב (ובשתי תשובות שונות!) דחוק הוא ביותר ורחוק מן האמת.

ג. בכמה כתבי-יד מכונה ר' משולם 'איש רומי'. גם ר' אברהם אבן עזרא מתייחס אל דעת 'חכם ברומי' שהשיב לקראים (בפירושו לויקרא כג יא), והיא דעתו של ר' משולם בר' קלונימוס בפולמוסו עמהם³⁰. ייתכן שניתן ללמוד מכאן שר' משולם שהה זמן מה גם ברומי (כדעת צונץ, שם), אך אפשר ש'רומי' כינוי הוא לאיטליה ותו לא. בין כה ובין כה איש איטליה הוא.

ד. בידינו שלוש מסורות המעידות על לימודיו של ר' משולם אצל הפייטן ר' שלמה הבבלי איש איטליה:

1. "קבלה שר' שלמה הבבלי פייט אור ישע שנה אחת... ורבי' משולם היה תלמידו ואמ' לו אני רוצה עד למחר לפייט כזה, וכן עשה ושיבחו"³¹.

2. במקור הנ"ל על לימודיו של ר' משה בר' איתאל אצל ר' משולם.

3. בשלשלת המסירה השניה מבית מדרשו של ר"א מזורמייזא שפירסם גרוס (הערה 19 לעיל).

ה. הפנייה אליו מקושטא בעניין הקראים, שפורסמה לאחרונה על ידי שייבר מסתברת על רקע הקשרים בין לוקא—דרום איטליה—ביוזנטיום. קשה יותר להניח שיפנו בשאלות מקושטא אל גרמניה, אף שאין לשלול אפשרות זו לחלוטין. סוחרים יהודים מגרמניה הגיעו גם לקושטא. אלו יכולים היו לשמש כנושאי איגרות וכמעבירי מסורות הילכתיות³².

28 השווה "ר' קלונימוס בר' שבתי מרומי" בפי חכמי אשכנז, לאחר הגירתו מרומי לוורמייזא (מעשה הגאונים, שם, עמ' 64).

29 ראה גם להלן, בדיון בזמן ההגירה.

30 על כתבי היד ראה Zunz, Literaturgeschichte, p. 108, note 11. על דבריו של אבן-עזרא ראה: A. Freimann, Meschullam b. Kalonymus' Polemik gegen die Karäer, Festschrift zu Hermann Cohens siebzigstem Geburtstag, Berlin 1912, pp. 570–572.

31 כתב יד המבורג 17 (152 ברשימת שטיינשניידר), דף 348. וראה בקטלוג של שטיינשניידר לכתבי-יד המבורג, עמ' 58.

32 בתשובותיהם של ר' משולם, רגמ"ה ור' יהודה הכהן מצויות עדויות חשובות על חלקם של

מקורות סותרים אלה הולידו מסקנות שונות אצל החוקרים שהתחבטו הרבה בבעיית מקום מגוריהם של ר' קלונימוס ובנו ר' משולם. כאמור, רק חלק מן המקורות עמד לפניהם. יש מהם שראו את איטליה כמקום פעולתם של חכמים אלה ויש שהעדיפו את מגנצא. חוקרים אחרונים מניחים שנולדו באיטליה, היגרו למגנצא ובה היתה עיקר פעולתם³³. גם פיתרון זה הבא 'להשכיח שלום' בין המקורות הסותרים, איננו עומד במבחן (להלן). דיעה חריגה השמיע מילר (שם). הוא סובר, שר' משולם שהה זמן ממושך בדרום צרפת, בפרובאנס, אליה היגר לאחר בואו למגנצא. הוא מסתמך בעיקר על השאלות שהופנו אל ר' קלונימוס ואל ר' משולם מארלי (Arles) ומנרבונא (Narbonne). פניות נמשכות אלה מעידות על היכרות אישית. רק מן המאה היב מצויות, לדעתו, פניות בשאלות מבלי שקיימת היתה היכרות אישית עם המשיב. כמו כן מסתמך מילר על המציאות ההיסטורית המתוארת בשאלות שהופנו אל חכמים אלה, מציאות המקבילה לזו שבשאלות שנשלחו אל רגמ"ה (בה משתקפים היטב יסודות הקיום במשטר הפיאודלי) ועל פולמוסו של ר' משולם עם הקראים. מילר מניח שהימצאותם של קראים בפרובאנס סבירה יותר מאשר בגרמניה. הוא אף העלה השערה, שר' קלונימוס ור' משולם כלל לא בחרו להם מקום קבוע למושבם. גם שי"ר (שם) חפץ ללמוד על מגוריו של ר' משולם באיטליה ולא במגנצא מן השאלות שהופנו אליו מפרובאנס. הוא שולל כל קשר בין פרובאנס ובין גרמניה בתקופה זו.

אך אין בכל אלה משום ראיה. הקשרים בין תפוצות ישראל במאות י—יא הדוקים היו יותר מן המקובל במחקר בעבר. סוחרים יהודים מגרמניה וודאי שהירבו לנסוע לארצות אירופה הדרומית לרגל מסחרם³⁴. הם יכלו להפיץ את שמעם של ר' קלונימוס ושל ר'

היהודים בסחר זה. ראה גם בספריו של איגוס: Urban Civilization in Pre-Crusade Europe, Vol. I, New-York 1965, pp. 53–118, 380–386; The Heroic Age of Franco-German Jewry, New York 1969, pp. 23–51. חומר רב רוכז שם, אך יש להשתמש בו בזהירות. כידוע, מזכיר אבן-חורדאדה בסוף המאה ה-9 את קושטא בין אחד מנתיבי המסחר של הסוחרים היהודים הראדניים. על הנושא בכללו ראה: I. W. Raymond and R. S. Lopez, Medieval Trade in the Mediterranean World, New York 1955, 29 ff.

33 שי"ר (שם) ראהו כמי שהיגרו למגנצא, אך חזר בו (בכורי העתים, תקצ"א, שם); גם צונץ (שם) תיארם כחכם איטלקי ועימהם הסכים לגדסהוט (שם). כאיש מגנצא ראוהו: גרץ (שם); א"י עפשטיין (שם); זלפולד ובין (188, 175, pp. Tübingen 1963, Germania Judaica, I, מהזכרתו במקורות כאיש לוקא מוכנים הם בדוחק להניח שאולי נולד בה ותו לא; ב"צ דינור (ישראל בגולה, א, 3, שם, עמ' 328, הערות 55–56); שייבר (שם). "ייתכן שנולד באיטליה אולם עיקר פעולתו היה במגנצא"; וכן חוקרים אחרים, וביניהם איגוס ורות. צ"י צימלס היה זהיר יותר בבדיקתו, אך קשה להסכים עם מסקנתו, שהיגר מלוקא לרומא ומשם למגנצא (WHJP, The Dark Ages, p. 182). לימודיו אצל ר' שלמה הכבלי ברומא היו, קרוב לוודאי, בצעירותו. מאידך, השאלות אל רב שרייר נשלחו מלוקא לעת זקנתו.

34 ראה הערה 32 לעיל. על נתיבי הסחר באירופה בתקופה זו ראה: M. Lombard, La route de la Meuse et les relations lointaines des pays mosans entre le VIIIe et le XIe siècle,

משולם, הגדולים שבין תלמידי החכמים באירופה במאה העשירית. גם ההנחה שלא היו פניות בשאלות הילכתיות בתקופה זו מבלי שקדם להן קשר אישי, איננה עומדת במבחן המציאות.³⁵

בפולמוס של ר' משולם עם הקראים אין כל עדות על משא ומתן אישי. הלשון 'השיב למינים' ניתנת להתפרש: השיב אודות המינים. קרוב הוא שדברי פלוגתא אלה נשלחו כולם לקושטא (להלן). המציאות ההיסטורית אכן מקבילה לזו שבשו"ת של חכמי אשכנז שפעלו בראשית המאה היא, אך וודאי יכלו להפנות השאלות מגרמניה, מצרפת ומאיטליה הצפונית גם ללוקא.

דיעה מעניינת אחרת השמיע עפשטיין³⁶, ולפניו הועלתה כהשערה על ידי שי"ר (בכורי העתים, שם) והובאה גם על ידי לנדסהוט (שם). חשובה היא ביותר לנושא מחקרנו זה: חכמים שונים שנשאו אותם שמות (אבות ובנים) חיו באותה תקופה. שני המשיבים הגדולים, חכמי איטליה הם. שני האחרים, צאצאי ר' משה המהגר, ישבו בגרמניה. אכן, הסתירות הנ"ל בין המקורות מעלות אפשרות זו כסבירה. שמא מדובר בשני ענפים שונים של אותה משפחה. ומה עוד, שכאמור רבים השמות הזהים החוזרים בה. דיעה זו מסופקת היתה כבר בשעתה ונ"ל כי כיום קשה עוד יותר לקיימה.

א. במסורות הנ"ל שבתשובת מהרש"ל מודגש: "וכל החסידי הקדושי" הללו יצאו מורעו של ר' משול' הגדול", נכדו של ר' משה הזקן. לפי הצעתו של עפשטיין וקודמיו מה טעם להדגשת ייחוס זה לר' משולם ולתואר 'הגדול', כשהמדובר בחכם אנונימי שמדברי

L'Art Mosan, ed. P. Francastel, Paris 1953, pp. 9–20. על חלקם של היהודים בסחר זה ראה: C. Roth, WHJP, The Dark Ages, pp. 18–40. הוא עשה שימוש מועט ביותר בחומר הרב הטמון בספרות השו"ת הנ"ל לחקר נושא זה.

35 שאלת בני ריינוס מחכמי ארץ-ישראל בשנת תש"ך (960). ראה פירוט המקורות השונים והספרות הדנה בשאלה זו אצל א"ו אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז, עמ' 133–136. שאלת זקני פריס מחכמי רומי (שד"ל, בית האוצר, לבוב תרמ"א, עמ' קד ואילך). שאלת בני קושטא מר' משולם בר' קלונימוס (שייבר, שם) וכן רבות אחרות. קשה להגביל דווקא למקרה של היכרות אישית עם המשיבים. עם זאת יש להודות כי ממקור שלא עמד בפני מילר מוכח, כי רבי משולם היה בקי בטיבה של קהילת ארל. בתשובתו, המצויה במקורות הגניזה אשר בקיימברידג', הוא כותב: "שאותן עיירות שם מבית ארלדי, ארלדי היא חשובה. לפי שארלדי קהל גדול יוסיף עליה המק' אלף . . . וגדולה בתורה ובכל דבר" T-S 13 G 3 (סרט 196880) במכון לתצלומי כתבי יד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). הדברים נתפרסמו על-ידי ל' גינצבורג (גנזי שכתר, ח"ב ניו-יורק תרפ"ט, עמ' 276) בחסרונות ובשיבושים, וכנראה שלא הוא עצמו העתיקם.

36 MGWJ ibid. p. 172, note 3. לדעת עפשטיין איש ההלכה והפיטין הוא זה שישב במגנצא, המשיב לקראים והשוואל מרב שרירא פעל באיטליה, והכל רחוק ביותר. מאידך, השערתו (שם, עמ' 168–169) שמוצאה של המשפחה מדרום איטליה, ומשם עברה תחילה ללוקא, אפשרית היא. דעה זו כבר הועלתה לפניו על ידי ר"א עפשטיין (לקורות הקבלה האשכנזית, כתבי ר"א עפשטיין, כרך ב', ירושלים, תשי"ז, עמ' רלה) המסתמך על המפגש עם אבואהרן ועל ידי ל' גינצבורג (גנזי שכתר, ח"ב שם, עמ' 272) המסתמך גם על המקור היווני של שם המשפחה.

תורתו לא הגיע אלינו ולא כולם! ³⁷ אין גם אפשרות לחלק ולסבור, כי בעל ההלכה המשיב הגדול, לחוד, ומחבר הפיוט החי במגנצא לחוד, וכי על שם פיוטיו והיסודות השונים של תורת הסוד הטמונים בהם ³⁸ כונה 'הגדול'. מתשובתו של רגמ"ה מוכח בבירור, כי הפייטן הוא בעל ההלכה וכי הוא בנו של המשיב ר' קלונימוס: "וגם רבינו קלונימוס זצ"ל שחכם גדול היה ופייט קרובות... ור' משולם בנו ידענו שחכם גדול היה ופייט קרובה לצום כפור...". ³⁹

ב. במכתבו של ר' משולם (הוא 'החכם ברומי', שמזכירו ראב"ע, לעיל) אל "אחינו יש' השוכנים בקוסטנטינא", שפורסם לאחרונה על ידי שייבר (שם), מונה ר' משולם את אבותיו עד ארבעה דורות: "שמעו ברכות לרוב וקריאת שלום מן משולם עבדו בן אמתו נין (=בן) קלונימוס נכד משה בן קלונימוס". מנין זה וזה לתלוטין עם שלשלת היחס של ר' קלונימוס בר' משולם ב'מעשה בר' אמנון ממגנצא' (לעיל). קשה להניח, שקיימת זהות מלאה כזאת במשך ארבעה דורות באותה תקופת זמן בין שתי שושלות שונות. יתר על כן, ברור כי ר' קלונימוס זה מיוחס עד ר' משה המהגר, אבי זקנו, בשל כבודו ומעמדו הרם של ר' משה זה. אם בעל ההלכה המשיב לקושטא איננו צאצא של חכם גדול זה, מה טעם ראה הוא ליחס עצמו עד זקנו, דבר שהוא נדיר ביותר, ולא הסתפק ביחוסו אל אביו? ⁴⁰ בעל כורחנו עלינו לראות את זקנו, ר' משה, כאיש ידוע, מקובל ומפורסם בתורתו ובמעשיו.

גם ההנחה המקובלת על חוקרים רבים, שר' משולם נולד ופעל בראשית ימיו בלוקא, וכי מאוחר יותר עבר למגנצא ובה היה עיקר פעולתו, קשה היא. השאלות שהופנו אליו ללוקא מפרובאנס וודאי היו לאחר שזכה לפירסומו הרב כתלמיד חכם ולא בימי נעוריו. תשובת רב שרירא ורב תאי נשלחה אליו ללוקא לאחר שנת 985, בערוב ימיו (להלן בדיון בזמן ההגירה). מכל שכן, שאי אפשר לקבל השערה אחרת של ש"ר (שם), שהסב ר' משה הניח את נכדו, ר' משולם, בלוקא בצאתו למגנצא. סדר הזמנים סותר אותה. ר' משולם חי עדין סביב שנת 1000 (להלן). וודאי שאין כל מקום להשערה זו לפי מניינו של ש"ר עצמו, שההגירה היתה בשנת תת"ט לחורבן הבית (876/7).

אף עתה קשה לקבוע מסמרות. אך על סמך המקורות כולם, המסתברת ביותר היא

37 אין להחליפו ב'משולם הגדול' אחר הנזכר בכמה מקורות של חסידי אשכנז (ראה א' עפשטיין, שם, כרך א', עמ' רמט, הערה 7). המדובר שם בחכם המאוחר בשנים הרבה. זמן פעולתו סוף המאה היא.

38 על הקשר בין תורת הסוד ובין פיוטים אלה ראה א' עפשטיין (הערה 36 לעיל); ש' עפשטיין, שם, עמ' 169—170.

39 שבלי הלקט, מהדורת בובר, וילנה תרמ"ז, סימן כח ועוד.

40 מצינו כן גם בפנייתו של רש"י אל ר' נתן בר' מכיר: "ר' נתן בר' מכיר בר' מנחם בר' מכיר" (תשובות רש"י, מהדורת אלפנביין, ניו-יורק תש"ג, עמ' 8). אף כאן ייחסו אל אבי זקנו בשל ייחוסו הרם: אחי רגמ"ה הוא ותלמיד חכם מפורסם בזכות עצמו. ראה מש"כ על כך בתרביץ (הערה 14 לעיל).

התמונה הבאה והיא הקרובה לאמת יותר מכל האחרות: הגירת המשפחה אירעה לפני הולדת ר' משולם. בין המהגרים היה גם אביו, ר' קלונימוס. על מקום פעולתו של האב אין בידינו ידיעות. אפשר שנשאר עם אביו במגנצא ושם נולד בנו ר' משולם, ואפשר שחזר מסיבה כל שהיא ללוקא. בכל מקרה, נמצא הבן, ר' משולם, כבר בצעירותו באיטליה. הוא למד אצל הפייטן ר' שלמה הבבלי ברומא⁴¹. אף אפשר שלימודיו אלה הם שהביאו את ר' משולם לשוב לאיטליה. גם לאחר מכן המשיך להרביץ תורה ברומא ('חכם ברומי' – בהיותו תלמיד חכם מוכר) וכן בלוקא, בה היתה מצויה משפחת בית אביו, ובה בילה, כנראה, רוב שנות חייו⁴².

לוקא ומגנצא היו באותם ימים תחת שלטון מדיני אחד⁴³, ושתייהן שימשו כמרכזי מסחר חשובים. מערי איטליה שבדרום ומאלה שלחופי הים האדריאטי והים הטיריני הובילו נתיבי המסחר אל רומא וממנה צפונה לעבר לוקא, שהיתה צומת דרכים חשוב למבואות הדרומיים של הרי האלפים. לוקא היתה בתקופה זו אחת מדרכי המעבר החשובות לסחר שבין איטליה לצרפת וגרמניה.

קשרי תחבורה אלה הקלו במידה רבה על מסעם של חכמים יהודים בין המרכז באיטליה לבין זה שבאשכנז⁴⁴, ובמיוחד כשחלקם עסק במסחר. לא ייפלא, איפוא, שר' משולם ביקר גם במגנצא, בה היה ענף חשוב של משפחתו, ובה השתקע גם בנו קלונימוס. אף אפשר ששהה בה זמן מה. בהיותו בה וודאי הרביץ תורה. בין שומעי תורתו היו גם ר' שמעון בן אבון ור' משה בר' איתאל, ואולי למדו הם לפניו באיטליה. אפשר שגם בסוף ימיו שהה במגנצא ובה נפטר, אך הדבר מסופק מאד.

נראה שמסורת על נסיעותיו – ואולי גם על הרבצת תורה על ידו במרכזים השונים – מונחת ביסוד האגדה שפורסמה על ידי בריל:

מעשה ברבינו קלונימוס אביו של רבינו משולם הגדול שחלם שידחה בנו ממנו...
ופגעו בו הסוחרים כשהלך בשוק ושמו עיניהם עליו ולקחוהו והוליכוהו עמהם

41 על ההנחה שרומא היא עיר מגוריו של ר' שלמה הבבלי, ראה שירמן WHJP, The Dark Ages, pp. 259–263; פליישר, פיוטי ר' שלמה הבבלי, 'ירושלים תשל"ג, מבוא, עמ' 11 ואילך.

42 ייתכן שר' קלונימוס בר' יהודה, החתום על שטר העברת קרקע בלוקא בשנת 1000, נימנה על המשפחה, כפי שעולה מן השמות קלונימוס – יהודה, המצויים במשפחה. הוכחה של ממש אין. השטר מצוי בארכיון הארכיבישוף בלוקא (Archivio Archivescovile Lucca, AAL E36). בו חתמו ר' קלונימוס בר' יהודה ור' שמואל בר' יצחק בעברית. ראה תצלום השטר ב" 24 WHJP, The Dark Ages, p. 112, Fig. 24. הנסיון להתלות בו כהוכחה להגירת המשפחה רק בסוף המאה העשירית, בימי אוטו השני (להלן), רעוע ביותר.

43 ימי אוטו (Otto) הראשון 'הגדול' (936–973) מייסד הקיסרות הגרמנית הרומית הקדושה (כבש איטליה הצפונית והמרכזית בשנת 961/2 והוכתר לקיסר ברומא בשנת 962) או ימי צאצאיו: אוטו השני (937–983) ואוטו השלישי (983–1002). ראה על כל אלה ב The Cam-bridge Medieval History, ibid., pp. 186 ff.

44 ראה הערות 32, 34 לעיל.

במלכותם... והסוחרים באו אצל הנשיא מבבל ואמרו רוצה אתה לקנות יהודי אחד לשמש לך השיב להם כן... וכשהגיד ההלכה פעם אחת שאל לו מה שם אביו ואת שם זקנו? השיב לו שם אביו רבינו קלונימוס בן הר"ר משה מלכא (!) שיסד אימת נוראותיך... ונתן לו הנשיא אחד מעבדיו שהלך עמו וצידה לדרך ובא עד מגנצא ושם נשא אשה אחות קרובתו והוליד ממנה בן ושמו רבינו טודרוס. ורבינו משולם חזר לאביו ומת שם. ורבי טודרוס בנו נעשה ראש ישיבה במגנצא⁴⁵.

אף שמכלל אגדה לא יצאה, ראוי להעיר על הפרטים הבאים העולים ממנה: יציאת ר' משולם ממקומו, הימצאות בני משפחתו במגנצא עוד לפני בואו אליה, עזיבתו את מגנצא, הישארות צאצאיו במגנצא והחלק החשוב שמילאו בהפצת תורה בה. אף שוודאי הוא שאין להסתמך על אלה בקביעה כל שהיא, אפשר שגרעין היסטורי טמון בחלק מהם.

מכל מקום, נ"ל כי עובדת יסוד רבת חשיבות ניתנת היום לקביעה במידה רבה של ביטחון: ר' משולם חי ופעל רוב ימיו באיטליה ולא בגרמניה. ראייתו כאיש אשכנז לכל דבר, המקובלת כיום במחקר, אין לה על מה שתסמוך. אין בעובדה זו כדי לערער את המסורת על הגירת המשפחה, אך יש בה כדי לסתור את הדיעה, ששיבת ר' משולם במגנצא הפכה עיר זו למרכז תורה לקהילות שונות באירופה כבר במחצית השנייה של המאה העשירית. השאלות הנ"ל שהופנו אליו מגרמניה, מארל וממגנצא עצמה הופנו ללוקא או לרומי⁴⁶. איטליה הצפונית היא ששימשה בתקופה זו מרכז לקהילות ישראל אשר באיטליה, בצרפת ובגרמניה.

ג. מחבר הפיוט: 'אימת נוראותיך'

לשאלת זהותו של מחבר הפיוט 'אימת נוראותיך' חשיבות רבה לחקר זמן ההגירה. בכל המקורות הנ"ל נזכר ר' משה, המהגר, כמחברו. לא מצינו כל מקור מפורש שייחס קרובה

45 Brüll, Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur, 9, (1889) pp. 36–37. ראה גם י"מ טולידאנו, אוצר גנוזים, תש"ד, עמ' 15.

46 שאלתו הנ"ל של ר' שמעון בר' יצחק. כאמור, יש שהפצו ללמוד הימנה על מגוריו של ר' משולם במגנצא, אך יש בה דווקא ראייה לסתור, אף שאין זו ראייה מוחלטת. פניית ר' שמעון, איש מגנצא, מלמדת שר' משולם לא שהה בה. דעת החולקים שר' שמעון בר' יצחק הוא שהיה אז מחוץ למגנצא — מקום מגוריו הקבוע — אפשרית, אך ברי ושמא, ברי עדיף! ל' גינצבורג תמיה על הימצאות מטבע לשון ערבית בתוך שאלה שהופנתה אל ר' משולם: "ולא באתי אלא להעיר על הלשון שבה "אי אחי" שהוא בטוי רגיל בלשון ערבי וקשה לאמר ששלחו תשובות לר' משולם מארצות שדברו בהן היהודים ערבית" (גנזי שכטר, ח"ב, שם, עמ' 199). כוונתו ללשון הפנייה: يَا أَخِي (במקור בלשון רבים: "וצוה להם אי אחי"). אך באמת אין בזה כל קושי, ונדאי שאין ללמוד מכאן על מקום מושבו. גם מטבע לשון זו הובאה, כאחרות, על ידי סוחרים יהודים ששהו בארצות האיטלים. הוא הדין במטבע הלשון رسالة שבשו"ת ר' יהודה הכהן. ראה מש"כ על כך בשנתון המשפט העברי, ב, תשל"ה, עמ' 178, הערה 8. עלייתה של מטבע לשון מעין זו "הוי אחי" כפנייה (ולא כהבעת צער המצויה כבר במקרא) אפשרית גם בלא השפעה מבחוץ, אך בערבית — וכן במקור הנ"ל שבגנזי שכטר — הוראתה: לשון חיבה וקירוב ולא פנייה בסתם.

זו למחבר אחר. ואכן, באקרוסטיכון שבבית ד ('מה מועיל רשע בעליו')⁴⁷ חתום: משה ברבי קלונימוס.

אף על פי כן, קמו עוררין גם על קביעה זו. שניים מנימוקיהם הם כבדי משקל. לדעת שי"ר, צונץ ולנדסהוט (שם) המחבר הוא משה בן קלונימוס, דור רביעי לר' משה המהגר, שחי במגנצא בערך בשנת 1020 (משה ג באילן היוחסין הנ"ל). שי"ר ביסס טענתו על האקרוסטיכון שבמשלש ('חרשו יושבי חרשת', עמ' קצו במהדורת הברמן): חננאל קלונימוס. הוא פיענחו בדוחק רב: חננאל ב"ר קלונימוס, וראהו כמחבר שני של הפיוט בצידו של ר' משה. מאחר שהשם חננאל מופיע ברשימת מהרש"ל רק בסיומה של השושלת הגניאלוגית כבנו של ר' משה השלישי (לפי תיאור המשפחה על ידי שי"ר), הסיק לפי שכיחות השמות הוותיקים במשפחה שהיה לר' משה זה גם את בשם חננאל, והוא שחיבר המשלש הנ"ל: "מעשה קרוב אצלנו לומר, שר' קלונימוס, זה האחרון דור רביעי של ר' משה, הוליד שני בנים, שם האחד ר' חננאל כשם דודו הזקן של אביו, היינו אחי אביו, ושם השני ר' משה כשם אביו של ר' קלונימוס האחרון, שהיה נקרא ר' משה הזקן. שני האחים האלה חברו הפיוטים ליום אחרון של פסח וחתומים שניהם בראשי החרוזים" (שם, עמ' 220).

קשה לראות נימוקים אלה כמשכנעים. כאמור, אונס הוא את הכתובים בקביעתו כי גם תיבת 'ב"ר' נכללת באקרוסטיכון. ואף אם כן הוא, מדוע אין להניח שהיה בן למשפחת קלונימוס בשם חננאל בדור קדום יותר, והרי שמות בני המשפחה חוזרים פעמים הרבה? ואם כן, הצעתו לראות את חננאל כאחיו של ר' משה השלישי יכולה לתפוש גם לגבי ר' משה הראשון. הקושי ודרכי הפיתרון אחד הם בין שהמדובר בראשון או בשלישי. מסתברת יותר דעת צונץ (שם, עמ' 107) הרואה בשמות חננאל וקלונימוס רמז של המחבר, ר' משה, לשניים מבניו (והם מנויים ברשימת מהרש"ל כשני הבנים הראשונים של ר' משה המהגר). דרך זו, חריזה בשמות בני המחבר, רווחת ומצויה⁴⁸.

חשובה יותר השגתו של צונץ (שם). בפיוט אחר, זולת, אשר באקרוסטיכון שלו מצוין: משה ברבי קלונימוס (כך!), ציין המחבר לזמנו: "יותר מתשע מאות" שנים לאחר החורבן, דהיינו סוף המאה העשירית. מכאן, שר' משה הראשון איננו יכול להיות מחברו.

לכאורה, ניתן היה להשיב גם על טענה זו. הפיוטים 'חיים' היו ושימשו באותם ימים כחלק אינטגרלי של התפילה בציבור. כדי להתאים תוכן הפיוט לזמן אמירתו נהגו שליחי

47 עמ' קצט במהדורת הברמן. הוא הדפיס פיוט זה והזולת של ר' משה בר' קלונימוס כניספח לפיוטי ר' שמעון בר' יצחק, ברלין—ירושלים תחרי"ץ, עמ' קצג ואילך.

48 ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 440. אליבא דאמת, הושפע שי"ר מאד בהצעתו זו ממגמתו הנ"ל לעשות פשרה בין תיאור המשפחה בשני המקורות הנ"ל.

ציבור לשנות ציוני זמן מקוריים של המחברים. כך, למשל, גם בפיוט שחיבר הקליר נזכר תאריך דומה: תשע מאות שנה לאחר החורבן⁴⁹. אפשר, אם כן, שאף בזולת הנ"ל תוקן התאריך המקורי. אך נ"ל כי בדיקת הקשרם של הדברים והשוואתם לפיוט 'אימת נוראותיך' מקשה מעט על פיתרון זה:

הלכת חמש מאות / לסוף ארבע מאות⁵⁰

והנחלת עם צבאות / בחזק יד ונוראות

זוללתי עתה ללאות⁵¹ / יותר מתשע מאות

חכיתי ישע לראות / ואין מופת ואות (מהדורת הברמן, עמ' קצג).

סיכומם של שני המספרים הראשונים עולה ל-900. נראה, לכן, כי המחבר בחר במספרים אלה כולם במכוון, ביצרו מעין משחק כפול של המילים. ככל הנראה, זו הסיבה לבחירת החרוז "לסוף ארבע מאות" והציון הכללי "יותר מתשע מאות" ללא דיוק⁵². לפי כל זה קשה להעלות הסברה שבפיוט המקורי נאמר: יותר משמונה מאות, תאריך שהולם את זמנו של ר' משה הראשון.

טיעון אחר העלה לנדסהוט. רגמ"ה הביא כאסמכתא להיתר לומר הקרובות בתפילת שמונה עשרה את דרכם של ייני, הקליר, ר' קלונימוס ובנו ר' משולם. אם אכן ר' משה הראשון — אביו של ר' קלונימוס — הוא מחבר הקרובה 'אימת נוראותיך', מדוע השמיטו רגמ"ה? העדיפה הבאת האסמכתא מבנו ומגכדו?

ייתכן כי ניתן להביא סיוע מה למשיגים הנ"ל גם ממקור אחר.

בשלשלת מסירה שניה, המובאת גם היא בשמו של ר"א מוורמייזא, נאמר:

זה הועתק במדינת ריגנשפורק בבית הר"ר יהודה ב"ר משה בן בנו של ר' אפרים אשר מצא בבית מדרשו של הר"ר אלעזר מוורמייזא... ומסרו סודיה וטעמיה זה לזה... עד שהגיע לקרובי הר' יהודה חסיד אב בחכמה והוא קבל מאביו רבינו שמואל הנביא והקדוש קבל מאביו רבינו קלונימוס הוקן והוא קבל מאביו רבינו יצחק והוא קבל מאביו רבינו אלעזר הגדול והוא קבל (מאביו) רבינו יהודה תהן שעשה ספר הדינין והוא קבל מרבינו שמעון הגדול והוא קבל מזקיננו ר' אבון הגדול והוא קבל מרבינו יהודה והוא קבל מרבינו משלם והוא קבל מרבינו אלעזר

49 ראה י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים³ 1968, עמ' 62, 155—156 ובספרות המצוינת בהערות שם.

50 כלומר: בסוף 400 שנות השעבוד במצרים ירד הקב"ה כדי להושיע את ישראל מן השמים אל הארץ, מרחק של חמש מאות שנות הליכה, עפ"י ירושלמי, ברכות, פרק א', הלכה א': "כשם שבין הארץ לרקיע מהלך חמש מאות שנה".

51 כלומר: זוללתי מאד עד להיותי לאה, עייף.

52 ואולי רמז גם ל-900 שנה (מאז יציאת מצרים!) בהן היתה "שנאה כבושה בין ישראל לאביהן שבשמים" (ויקרא רבה, תחילת פרשת צו, עמ' קמז במהדורת מרגליות, ירושלים, תשי"ג), דהיינו, בבחינת מידה כנגד מידה.

והוא קבל מרבינו משה הגאון והוא קבל מר' תודרוס והוא קבל מרבי' קלונימוס אביו והוא קבל מרבי' משלם הגדול והוא קבל מרבי' שלמה הבבלי⁵³. אין רשימות יחס מעין אלה יכולות לשמש מקור היסטורי מהימן. השמטות ולעיתים אף חוסר דיוק קיימים בהן. מאידך, שיבוש כה גדול כמצוי ברשימה זו נדיר הוא. ובמיוחד אם משווים אותה לרשימות האחרות שמקורן בבית מדרשו של ר"א מוורמייזא. לאחר שלשלת המסירה הנכונה (כמוכת ממקורות שונים) המסתיימת בר' אבון הגדול, בן זמנו של ר' משולם בר' קלונימוס (וככל הנראה אף מבוגר מעט ממנו), חוזר בעל הרשימה ומונה שבעה חכמים אשר זמנם מאוחר הוא לר' אבון. רשימה זו מסתיימת בר' משולם הגדול ובר' שלמה הבבלי. נ"ל, שמעתיק מאוחר חיבר יחדיו שתי שלשלות מסירה, שהכותב ציין אותן זו בצד זו. שלשלת ראשונה שמקורה בצאצאיו של ר' אבון: ר' שמעון בן יצחק, ר' אליעזר הגדול ובנו ר' קלונימוס הוקן. שלשלת שנייה שמקורה בצאצאי משפחת קלונימוס: קלונימוס, תודרוס, ר' משה הגאון וכו'. שלשלת שנייה זו מתחילה במילים "והוא קבל מרבינו יהודה" והכוונה היא, ככל הנראה, לר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, הנמנה עם מקבלי הפריבילגיום מהיינריך הרביעי בשנת 1090⁵⁴, או לחכם אחר בן זמנו. ר' משולם הוא, ככל הנראה, ר' משולם בר' משה, מחשובי חכמי מגנצא שנפטר בתתנ"ה. ר' אלעזר איננו ידוע לנו בבירור, אך נראה שהמדובר באותו ת"ח מובהק במגנצא במחצית השנייה של המאה היא המתואר בכרוניקה של ר' שלמה בר' שמשון כאחד מגדוליה של קהילה זו⁵⁵. נראה, כי המוסר לו, ר' משה הגאון, הוא ר' משה הפייטן, שחי במחצית הראשונה של המאה היא. התואר גאון ניתן ברשימה זו רק לו. אין לנו ידיעה על חכם אחר בשם זה באותה תקופה באשכנז. אפשר, שנשתמרה כאן המסורת על חיבור 'אימת נוראותיד' על ידו. חכם בשם ר' קלונימוס – ואולי גם בשם תודרוס – וודאי פעל במגנצא בראשית המאה היא⁵⁶.

53 H. Gross, MGWJ, 49, (1905), pp. 692–700

54 ראה: J. Aronius, Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reich bis zum Jahre 1273. Berlin, 1887–1902, no. 170

55 "ושנה אחת לפני בוא יום ה', קודם שבאה הגזירה, מתו רוב הרבנים שבכל הקהילות ונפטרו החשובים שבישראל כמו כן לקיים מה שנאמר... ונפטר רבנא ר' אלעזר" (גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת הברמן, ירושלים, תשל"א², עמ' לח). תארי הכבוד וייחודו מכל הרבנים על ידי הזכרת שמו מעידים על גודל חשיבותו. ב'אור זרוע', חלק א', סימן שעח, נאמר: "וכבר הי' מעשה בפרגא בימים קדמונים... ושלחו לרבנא (משה) [משולם] בן רבנא יקותיאל והשיב כך קבלתי אני עם ר' אליעזר קרובי, כי ביחד למדנוה לפני המאור הגדול" (התיקון מוטעה הוא, כמוכת מכתביידי, ואכמ"ל). נראה, שמדובר בו ואולי בחכם שקדם לו מעט. בין כה ובין כה מאוחרים הם בהרבה לר' אבון הגדול.

56 ר' קלונימוס נזכר ב"מעשה ר' אמנון ממגנצא", לעיל. ר' תודרוס – באגדה הנ"ל שפירסם בריל. לגבי תודרוס (Theodoros) מעיר שם גרוס, כי השם הועבר, כנראה, מרשימת בני קלונימוס אשר בפרובאנס וכי איננו מצוי ברשימת בני המשפחה באשכנז. נעלם ממנו המקור הנ"ל שפירסם בריל, ואולי בשל אופיו האגדתי לא הזכירו. אף אם נכונה השערתו והשם הוכנס בטעות, אין בו כדי לערער על ראיית ר' משה כראוי לציון מיוחד.

הזכרת שתי שלשלות מסירה זו בצד זו איננה תופעה חריגה, ומצאנוה גם במקור אחר מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא⁵⁷. וודאי הוא שיש בטיעונים אלה כדי להעמיד בספק את בעלותו של ר' משה הזקן, המהגר, על פיוט זה. אך ב"ל, שעדיין אין הראיות מספיקות כדי להוציאו מחוקתו, ועדיף לקיים המסורות הנ"ל:

א. את זמנו של ר' משה המהגר יש לאחר לפחות בדור אחד מן המקובל. פעולתו במגנצא היתה ברבע השני של המאה הי (להלן, בדיון בהגירה). לפי זה, אפשר שהוא ציין בפיוטו 'כמעט תשע מאות' מתוך כוונה לשמור על סך שני המספרים 500 ו-400. לאחר כשני דורות התאימו שליח-ציבור לתפילת בני עדתו ותיקן בו 'יותר מתשע מאות'. אף אפשר, שהוולת לא חוברת על ידי ר' משה המהגר, אלא על ידי אחד מצאצאיו שאף הוא נקרא משה בר' קלונימוס, ואין ללמוד ממנה לא על הקרובה ולא על זמנו של ר' משה⁵⁸.

ב. רגמ"ה חפץ להסתמך על בעלי הלכה מובהקים ומפורסמים, כפי שעולה בבירור מדבריו שם. אפשר, שמסיבה זו העדיף להסתמך על ר' קלונימוס ור' משולם. הוא אף מדגיש שם חכמתם בהלכה. אמנם מן המקור הנ"ל שבכתב-יד פריס עולה, כאמור, שגם ר' משה המהגר היה ת"ח. אף על פי כן, שני אלה מפורסמים היו ביותר בזמנו של רגמ"ה כבעלי הלכה מובהקים, כפי שעולה מן השו"ת שלהם שהגיעו אלינו.

החפצים לאחר ההגירה לזמנו של הקיסר אוטו (Otto) השני ראו בזיהוי של צונג — המאחר חיבור הפיוט בכמאה שנה — סיוע רב ערך לשיטתם. אך ב"ל, שאין זה סיוע של ממש. גם אם נקבל את הדיעה שר' משה השלישי הוא מחבר הקרובה, וכאמור, הדבר מסופק הוא, עדיין מסתברת דעת שי"ר, שבמאה היג החליפו ביניהם וייחסו פיוט זה לר' משה הראשון, שאכן היגר למגנצא כארבעה דורות לפני כן, כפי שעולה ממקורות אחרים⁵⁹.

ד. זמן ההגירה ו'המלך קרלא'

נושא זה, שאלת זמן ההגירה וזהותו של 'המלך קרלא', הוא מן החשובים בדיון כולו. הרבה נחלקו בו החוקרים. הצעותיהם השונות רחוקות מאד זו מזו. המכנה המשותף

57 בראש הרשימה הנ"ל שב'מצרף לחכמה' של יש"ר מקנדיאה. ראה גם י' דן, שם, עמ' 14—17.
58 מוטיב זה — ההליכה המרובה בהקשר של גאולת ישראל ממצרים — מצוי כבר אצל הקליר, בקרובה שלו ליום ב של פסח הפותחת "אסירים אשר...". במשלש נאמר: "קמי קהלך קצצת בחילך, קפצת חמש מאות מהלך קנות לך עם מיחלך". תודתי למר יעקב אדלר, שהעיר לי על מקור זה. השפעתו של הקליר על פייטני איטליה ואשכנז הראשונים ברורה היא (ראה, למשל, אלבוגן, הערה 66 להלן). אפשר, אם כן, ששני הפייטנים שאבו אותה ממנו. אף אפשר שהמאוחר שאב מוטיב זה מאבי זקנו.

ח' שירמן WHJP, The Dark Ages, p. 263 ff. מייחס הפיוט 'אימת גוראותיך' לר' משה הזקן הראשון, מבלי להעיר על הספיקות ועל הדיעה החולקת, ומבלי לנמק קביעתו זו. נראה, כי העדיף המסורות הנ"ל מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא.

לכולן הוא ראיית המסורת על הבאת המשפחה מאיטליה למגנצא על ידי אחד מקיסרי גרמניה כעובדה היסטורית. ניתן לחלק הצעות אלה לשלוש קבוצות:

א. הקיסר הוא קרל הגדול. משפחת קלונימוס תובאה על ידו בסוף המאה השמינית או בראשית המאה התשיעית. בדיעה זו החזיקו חוקרים ראשונים וביניהם שד"ל, גרץ וגידמן⁶⁰. הבאת המשפחה נתפשה על ידם כמשתלבת במגמתו של קרל הגדול לעודד פיתוח התרבות בממלכתו, שהיתה אחד מקווי המדיניות של עשיתו⁶¹. זיהוי זה וודאי הולם את הלשון שבמסורות הנ"ל. 'המלך קרלא' בסתם מכון אליו. אך סדר הזמנים שולל אפשרות זו לחלוטין (להלן), וברור שאי אפשר לקיימה. שתי ההצעות האחרות עודן שרירות, וחוקרים בני דורנו בחרו להם אחת מהן.

ב. ההגירה התקיימה בשנת 876/7 או כחמש שנים לאחריה. הקיסר הוא קרל הקרח או קרל השמן (להלן).

ג. ההגירה נעשתה בשנת 982 או 983 בסיוע הקיסר אוטו השני. דעה שלישית זו הוצעה על ידי חוקרים שונים כבר במאה הקודמת ונתקבלה גם על דעתם של חוקרים אחרונים⁶². הם העדיפו זיהוי זה בעיקבות המסופר בכתובת של תיטמאר (Thietmar) ממרסבורג (Merseburg) על יהודי בשם קלונימוס שסייע לקיסר אוטו השני להניצל לאחר מפלת צבאו בקרב עם המוסלמים באיטליה הדרומית בשנת 982. הנחתם היא, כי כתודה על הצלה זו הביא הקיסר את קלונימוס ומשפחתו עימו לגרמניה. דבריו של תיטמאר חשובים הם לצורך הדיון:

בראותו (= אוטו) מרחוק אניה הנקראת 'סלנדריה' (או: מסוג 'סלנדריה') מיהר אליה על סוסו של היהודי קלונימוס. אך סרבו לקבלו על סיפון האניה והיא עברה על פניו. בשובו לחוף מצא את היהודי עומד עדיין ומצפה בדאגה: מה יקרה לאדונו האהוב⁶³.

סיפור ההצלה נשמר רק במקור זה. אך אין כל סיבה לפקפק במהימנותו, שהרי אין לחשוד

60 גרץ, שם; גידמן, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abend-ländischen Juden während des Mittelalters*, I, 1880, pp. 107, 113. שד"ל - *Il Giuda-ismo illustrato nella sua teorica etc.*, Padova 1848, p. 30.

61 ראה E. S. Duckett, *Alcuin, Friend of Charlemagne*, New York 1951.

62 ביניהם: ארוניס, הערה 1 לעיל; ברסלאו ZGJD, I, (1887) p. 157; אלבוגן, הערה 66 להלן; ב"צ דינור, *ישראל בגולה*, א' 3, שם, עמ' 321, הערה 2; H. Hill, *Medieval Monarchy in Action*, Oxford 1972, p. 169. גם זלפלד וביין נוטים לכך, *גרמניה יודאיקה*, שם, עמ' 188, מס' 3. ראה גם הערה 65 להלן.

63 "Vidensque a longe navim, salandriam nomine, Caloniimi equo Iudei ad eam properavit. Sed ea preteriens, suscipere hunc recusavit. Ille autem littoris presidia petens, invenit adhuc Iudeum stantem, seniorisque dilecti eventum sollicitè expectantem". *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, III, Leipzig 1925, p. 765.

בתיטמאר איש הכנסיה שיבדה מליבו מעשה זה בו מתואר יהודי במעשה חיובי ואצילי. תיטמאר שימש כבישוף מרסבורג בשנים 1009–1018. למרות כל זאת, אין כל אפשרות לראות באוטו השני את 'המלך קרלא'. קורותיו של אוטו השני לאחר הקרב וקורות בני-משפחת קלונימוס שוללים אפשרות זו לחלוטין.

בסוף שנת 980 יצא אוטו השני מגרמניה למסעו באיטליה. מגמתו היתה לצרף גם את חלקו הדרומי של חצי האי לשליטתו. לאחר הצלחתו במלחמתו עם הביזנטים נחל מפלה בקרב עם המוסלמים, שנערך, ככל הנראה, בסמוך לעיר קוטרונה (Cotrone) אשר בקלבריה (Calabria). בקרב זה אבדו לו כ-4000 איש ובהם ממיטב בני האצולה של גרמניה. אוטו השני ניצל כאמור, ועם שארית צבאו נסוג לסלרנו (Salerno) ומשם אל רומי. בעקבות המפלה התפשטה רוח של מרד באיטליה. אוטו הקדיש כל מאמציו לעוצרה ולחדש האימון בו. בחודש מאי 983 כינס בוורונה (Verona) מועצה ממלכתית בה השתתפו אצילי גרמניה ואיטליה, ובאותה עת הטיל מצור על וונציה בתקווה להכניעה. הוא לא הספיק להשלים מצור זה, חלה, הובל לרומא ובה מת.⁶⁴

קשה להגות, כי בימים סוערים כאלה היה בידו סיפק לטפל בהעברת משפחת קלונימוס מלוקא למגנצא. בכל מקרה, ממסעו לאיטליה לא שב כלל אוטו השני לגרמניה. אין, אם כן, כל אפשרות להציעו כמי שהביא עימו מאיטליה את המשפחה והושיבה בגרמניה.⁶⁵ אמנם אפשר שאוטו שלח את המשפחה עם מישהו אחר או הפקיד ביד קלונימוס כתב זכויות, אך לפריבילגיום מעין זה אין כל זכר או רמז במקור כל שהוא, ומכלל השערה לא יצא, על אף לשון הודאות בה נקט אלבוגן.⁶⁶

מסיפורו של תיטמאר עולה, כי קלונימוס הכיר את הקיסר כבר מלפני הקרב ותואר כאוהבו. מסתבר, כי שימש כחצרן כבר בגרמניה והצטרף אל אוטו השני במסעו לאיטליה. אף אפשר כי נימנה על צאצאיהם של המהגרים. ייתכן שיש למצוא הד למעשה זה עליו סיפר תיטמאר באגדה יהודית שפורסמה על ידי ברייל.⁶⁷

64 ראה פירוט האירועים: The Cambridge Medieval History, ibid. p. 168 ff.

65 כבר קרליבך העלה חלק מטיעונים אלה, אך דבריו לא זכו להד הראוי להם. E. Carlebach, Die rechtl. u. sozial. Verhältnisse der jüd. Gemeinden Speyer, Worms u. Mainz.

Leipzig 1901, pp. 6–8. ראה גם גרמניה יודאיקה, שם, עמ' 206, הערה 23.

66 "Dadurch, dass sich eines ihrer Mitglieder im Jahre 982 um die Rettung des Lebens Kaiser Ottos II verdient gemacht hat, ist sie dann, mit einem günstigen Privileg ausgestattet, nach Mainz übergesiedelt". Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Leipzig 1931, p. 326.

67 "מעשה ברבינו קלונימוס הבחור שהיה חצרן מאוד (!) ... ופעם אחת היה הקיסר נלחם על הישמעאלים וקיבץ כל שריו שהיו תחתיו להוליך עמו למדינת הים להלחם על הישמעאלים ... אני רוצה לילך עמך וללחום מלחמתך לפי שאני רואה בטוב שכל העם שקבצתם כולם יפולו בחרב לפני שונאיהם ואם לא אלך עמך, דע שאתה כאחד מהם והלך עמו ...

אין צורך לומר, שהמסורות הנ"ל מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא סותרות לחלוטין הזיהוי של המלך עם אוטו השני. שהרי המהגר, בנו קלונימוס ונכדו משולם פעלו עוד לפני הכתרתו של אוטו השני. הבוחרים בהצעה זו דוחים למעשה עיקרה של המסורת, אף שאין להצעתם כל אחיזה במקורות. כל העולה מסיפורו של תיטמאר הוא על יהודי שעשה חסד עם אוטו השני, ותו לא. גם המסופר במקור הנ"ל, מתכ"י פריס ומכת"י גינצבורג, על שינוי מנהג מגנצא בתפילה על ידי ר' משה המהגר קשה להולמו בסוף המאה העשירית⁶⁸. בתקופה זו פעלו כבר בקהילת מגנצא תלמידי חכמים מובהקים וביניהם רגמ"ה, ר' שמעון בר' יצחק וכנראה גם ר' ליאונטין. ר' ליאונטין אף מתואר על ידי רגמ"ה בהערכה רבה ביותר: "כי מופלא בדורו היה [ואחרי דבריו] לא ישנו" (שו"ת מהר"ם, דפ' פראג, סימן רסד).

את הזיהוי של 'המלך קרלא' עם קרל הקרח הציע לראשונה שי"ר (שם) וממנו קיבלוהו רבים. לדעתו, נוספה האות מ' בטעות למניינו של מהרש"ל ויש לקרוא "תת"ט לחורבן הבית" (ולא: תתמ"ט), דהיינו, שנת 877. לכאורה, מתאים הוא יותר מן ההצעות האחרות: א. קרל הקרח הוכתר כקיסר באיטליה בסוף שנת 875.

ב. במחיצתו היו יהודים וביניהם רופאו האישי צדקיהו. אפשר שהם השפיעו עליו להעביר תלמיד חכם מפורסם לגרמניה כדי לסייע ליהודיה בטיפול תרבותם ובלימוד תורתם. ג. קרל הקרח דאג לטיפול התרבות בממלכתו.

אך גם הצעה זו איננה אפשרית. קרל הקרח לא שלט מעולם על גרמניה אלא על צרפת (פרנקיה המערבית). בגרמניה שלט באותם ימים לואיס הגרמני, שמקום מושבו היה במגנצא. סיכסוך חריף היה קיים בין השניים. מייד לאחר הכתרתו שב קרל הקרח לגליה. לא היתה, אם כן, אפשרות שהוא 'ביא עמו' את המשפחה למגנצא, ובוודאי לא יכול היה להשפיע עליה לעבור למקום מושב אויבו ולרומם את התרבות של היהודים שם⁶⁹.

מיהר רבנא קלונימוס והכה הכוס עד שנפל מיד הקיסר וא"ל השמר לך פן תשתה שכל אותם ששתו יפלו חללים לפני אויביהם... וכשהיו גלחמים נפלו כולם חללים לפני אויביהם והקיסר גבר. ואותם ששמעו דברי רבנא קלונימוס ברחו וניצולו" (שם, עמ' 35). בריל מייחסה שם לר' קלונימוס בר' יהודה (סוף המאה היא), המכונה לעיתים 'הבחור'. הקיסר, לדעתו, הוא היינריך הרביעי והמלחמה היא מסע הצלב הראשון. אך אין האירועים הולמים זאת. אם בכלל טמון גרעין היסטורי כל שהוא באגדה זו, ג"ל, שעדיף לזהותו עם מעשה ההצלה של אוטו השני על ידי קלונימוס. הולם הוא את הקרב בקוטרונה ועזרת קלונימוס יותר מכל אירוע מקביל אחר הידוע לנו. על הרקע למקומה של חצרנות יהודית זו בגרמנית במחצית השנייה של המאה העשירית, ר' מה שכתב לאחרונה F. Lotter, Zu den Anfängen Deutsch-jüdischer Symbiose in frühottonischer Zeit, Archiv für Kulturgeschichte, 55 (1973), pp. 1–3. ושם בהערה 1 ספרות קודמת. דיונו של לותר במעשה ההצלה של קלונימוס, כפי שסופר ע"י תיטמאר, שם, בעמ' 4. תודתי לפרופ' ח' ביינארט שהעירני על מחקר זה.

68 ראה לעיל, בדיון במקורות (הערה 11).

69 ראה The Cambridge Medieval History, ibid. p. 30 ff. (במיוחד עמ' 50–51).

הזיהוי עם קרל השמן אכן איננו נסתר על ידי הידוע לנו מקורות חייו. הוא הוכתר כקיסר באיטליה בשנת 981 ושלט בגרמניה.⁷⁰ אך הצעה זו תלויה בהגהת הטקסט (מניינו של מהרש"ל), בהנחה שהחליפו בין קרל השמן ובין קרל הגדול, ואף סדר הזמנים מקשה עליה. נראה שיש לילך בדרך שונה לחלוטין. המכנה המשותף להצעות הנ"ל כולן הוא העדפת היסוד השלישי שבמסורת — הבאת המשפחה על ידי המלך 'קרלא' — על פני מניינו של מהרש"ל. נ"ל, שהדרך הנכונה הפוכה היא. מניינו של מהרש"ל, תתמ"ט (917) הוא הנכון. את הפרט המספר על הבאת המשפחה על ידי 'קרלא' אין לקבל כאמת היסטורית. שלוש סיבות לדחיית פרט זה מפני מניינו של מהרש"ל: הדיוק שבמניין, זמן פעולתם של בני משפחת קלונימוס והמגמה שרווחת בגרמניה במאה הי"ג לתלות אירועים מאוחרים שונים בקרל הגדול כדי ליתן להם תילת זוהר.

לו היה מהרש"ל מוסיף התאריך מדעתו, או שחכם שחי לפניו הוסיפו ברשימה ממנה העתיק מהרש"ל, לא היה נבחר תאריך כה מפורט ומדויק, אלא מספר כולל כגון תת"ן (דהיינו: שנה אחת בלבד יותר!), כמצוי בתאריכים מוטעים.⁷¹

זמן פעולתם של בני המשפחה מתאים הוא עד מאד למניינו של מהרש"ל. ר' משולם, נכדו של ר' משה, חי סביב שנת 1000 ואולי אף מעט לאחריה. כך עולה מכמה מקורות ובמיוחד מתשובתם של רב שרירא ורב האי. בראש רשימת שו"ת אלה נאמר: "שאלות מרב משולם... לרבנו שרירא גאון והאי אב ז"ל", דהיינו: אב בית דין.⁷² ברור,

70 כן דעת איגוס: Urban Civilization, Vol. I, ibid. p. 33 (שנת ההגירה, לדעתו, תתי"ט, 887). גם גראבויס (שם, עמ' 51, הערה 9) מחזיק בה. לדעתו החליפוהו יותר מאוחר, בגלל השם הדומה, עם קרל הגדול.

71 למשל שנת ת"ת כתאריך פטירת רגמ"ה (מהרש"ל, שם, בתחילת התשובה). שנת תת"ל כזמן פטירתם של רגמ"ה, ר' יצחק הלוי וחכמים אחרים, ספר יוחסין לר"א זכות, מהדורת פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ג,³ עמ' 217, והכל מוטעה הוא.

72 כפי שפירש שם ל' גינצבורג (גאניקה, עמ' 57). המקור לא עמד בפניהם של שי"ר וצובין, שאם לא כן היו הם בוודאי מגלים הקשר בינו ובין זמן פעולתו של ר' משולם. יש להניח שר' משולם היפנה שאלתו אל רב שרירא לבדו, משום כבודו. רב האי סייע לאביו בתשובתו, כפי שעשה פעמים הרבה בשנים האחרונות לשבת אביו על כס הגאונות. מי שציין בראש קונטרס השאלות 'האיי אב' נטל זאת מחתימת התשובה בה נזכרו האב ובנו. הראשון בתאר 'גאון', השני בתאר 'אב'. אין להניח, שרב האי נוסף בטעות על ידי מעתיק מאוחר, כפי שסובר איגוס (Urban Civilization, Vol. I, ibid. p. 35). מסתבר יותר שיבואו לגרוע שם הן, כאשר השאלה הופנתה רק אל האב. על אחת כמה וכמה כאשר נתכנה האי בתואר 'אב'. מוסיף מאוחר — לאחר שעלה רב האי על כס הגאונות בשנת 1004 — וודאי היה מכנהו: גאון. 'אב' הוא בגדר lectio difficilior ויש להעדיפו. מה שהניע את איגוס להידחק בפירושו זה הוא, כדבריו שם, העובדה שרגמ"ה לא למד אצל ר' משולם, אשר לפי שיטתו חי ופעל במגנצא. (הוא לא כינהו בדבריו: מורי או רבי). לכן הקדים שנת פטירתו של ר' משולם. אך לפי שיטתנו שר' משולם מצוי באיטליה, אין צורך בדוחק זה. גם הסתמכותו של איגוס על ברכת המתים 'ז"ל', המצויה ליד שמו של רב האי, אין בה כדי להוכיח. מעתיקים מאוחרים הוסיפו לעיתים קרובות ברכות המתים ליד שמות חכמים. על אחת כמה וכמה כאן

אם כן, שר' משולם שלח שאלותיו בהיות רב האי אב בית דין, כלומר, בין השנים 985 עד 1004.⁷³ מקור נוסף המלמד, כי יש לאחר זמן פעולתו של ר' משולם עד סוף המאה העשירית, ואולי ראשית המאה היא, הוא דברי התורה ששמע ר' משה בר' איתאל מפיו.⁷⁴ האב, ר' איתאל, בוודאי נפטר לאחר שנת 1028, ואולי אף בשנות הארבעים של המאה היא.⁷⁵ קשה, לכן, להניח שהוא נולד לפני שנת 960—965, ובנו ר' משה לפני 980—985. ר' משה היה לפחות נער בשמעו את דברי תורתו של ר' משולם, כלומר היה זה בין השנים 995—1000, ואולי אף מעט לאחר מכן.⁷⁶

שלפנינו 'דרג' בלבד (הערה 27 לעיל). ובאמת לא הרויה איגוס דבר בהצעתו. שהרי גם אם נפטר ר' משולם בשנת 1085, כדעתו שם, עדיין תמוה הוא שרגמ"ה לא למד אצלו. הוא נפטר בשנת 1028, ולפי זה נולד סביב שנת 960, והיה א"כ כבן 25 בפטירתו של ר' משולם. וודאי שכן הוא לפי שיטתו של איגוס (שם, עמ' 38) שרגמ"ה נולד בין 950 ל-960. ראה גם הערה 76 להלן.

73 ראה ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 88, הערה 25.
74 ראה הערה 24 לעיל.

75 נ"ל לדייק כן מהפולמוס על הושבת נכדו, ר' משולם באבילות עליו: "רבינו יהודה כהן נ"ע רצה להושיב את ר' משולם על זקנו ר' איתאל באבילות ולא הניחו רבינו רבי אליעזר הגדול נ"ע" (מעשה הגאונים, שם, עמ' 50). ר' יהודה הכהן ור' אליעזר הגדול פעלו במגנצא. עיקר פעולתם לקראת אמצע המאה היא (ראה מש"כ על ר"י הכהן ב'עלי ספר' א, רמת-גן תשל"ה, עמ' 7—34). לו היה רגמ"ה — רבם של שני חכמים אלה — בחיים (נפטר בשנת תשפ"ח, 1028), וודאי היה הוא נוטל חלק בוויכוח זה ומכריע בו. ר"י הכהן אף לא היה מורה הוראה במקום רבו. השווה הפולמוס על זמן מילה בראשית השנה, אור-זרוע, הלכות ראש-השנה, סימן ערה. גם פטירתו של הבן, ר' משולם, בשנת תתנ"ה (1095) — מאמרו הנ"ל של א' נ"צ רות — מלמדת שאין להקדים לידת אביו ר' משה לפני שנת 980!

76 אפשר שבידינו תשובה שנשלחה בעת ובעונה אחת אל ר' משולם ואל רגמ"ה. במרדכי, בבא בתרא, רמז תרו נאמר בסיום תשובת רגמ"ה: "וכתב רבינו מאיר משום רבינו משולם: שאלה זו צריכה פנים וז'ל: כך דעתי נוטה...". (בכתב-יד בודליאנה 668: שאלה זו אין לה פנים וכו', והמסירה איננה מיוחסת למהר"ם). פרטי המקרה זהים לחלוטין, כפי שעולה משתי התשובות. מקרה מורכב הוא, וקשה, לכן, להניח שעלה במדויק בזמן מאוחר יותר, ור' משולם זה איננו הקדום. ר' משולם מתייחס לפרטי השאלה מבלי להזכיר ולו ברמז, את תשובת רגמ"ה. אם חכם מאוחר הוא, המתייחס בדבריו לשאלה שהופנתה אל רגמ"ה עצמו, יש לתמוה על שהתעלם לחלוטין מתשובתו. גם מטבעות הלשון של תשובה זו מסייעות להקדמתה. בבית מדרשו של מהר"ם מצויות שו"ת רבות של חכמים ראשונים. ראה מש"כ על ר"י הכהן ב'עלי ספר' (הערה 75, לעיל). גם תשובה אחרת, שהיא ככל הנראה של ר' משולם בר' קלונימוס בדין ירושת מומר הובאה לראשונה בשו"ת הרא"ש, תלמידו של מהר"ם. מכל אלה נראה שאכן נשאלו שניהם יחדיו (ואם כן הוא, יש בכך סיוע נוסף לאיחור זמנו של ר' משולם ולהנחה שהוא לא גר במגנצא!). אין בידינו לקבוע מתי החל רגמ"ה להשיב לשואלים. התשובה הראשונה שאת זמנה ניתן לקבוע על סמך הרקע ההיסטורי שלה מתייחסת לשנת 1006. ראה י' מילר, תשובות חכמי צרפת ולותיר, וינה תרמ"א, סימן קא, הערה ו.

אך אפשר שתשובת ר' משולם הנ"ל עובדה וקוצרה, כמצוי הרבה במרדכי, ובמקור אכן התייחס המשיב לתשובת רגמ"ה, ואם כן, ר' משולם אחר, מאוחר הוא. ראה גם במרדכי, שם, רמז תר (תשובות רגמ"ה, מהדורת אידלברג, ניו-יורק תשט"ו, סימן סג ביתר אריכות). אין לקבוע בבטחה מיהו ר' משולם הנזכר שם, אך מאוחר הוא לרשב"ם. הסתירה בדברי ר' מרדכי אלה ביחס לדברי רשב"ם ור' משולם (עליה העיר אידלברג, שם, עמ' 151, הערה 30)

עם זאת, ספק הוא אם יש לאחר זמנו של ר' משולם עד לאחר הפרעות במגנצא בשנת 1012, כפי שחפצו כמה חוקרים לדייק מתשובתו אל ר' שמעון בר' יצחק, בה תינה את צרות 'בני קהלינו'⁷⁷. לשונות כאלה המתארות את סבל האומה בגלות מצויות בפיוטיו וגם בפיוטיהם של חכמים אחרים בני אותם דורות: שלמה הבבלי, ר' שמעון בר' יצחק ועוד. ספק רב אם רשאים אנו ללמוד מהם בכל מקרה על אירועים מסוימים. יתר על כן, לשונות דומים מצויים במכתבו של ר' משולם, שנשלח אל קושטא: "שוכבים בראש כל חוצות כתוא מכמר השמים בארץ גיויים (!) וכחוץ לעוברים המצים קובעת כוס רעל עד השמרים..." (שייבר, שם, עמ' 21). וכאלה רבים נוספים, שם. יש בדבריו אלה כדי ללמד על תחושת הגלות של ר' משולם ועל הזדהות עם סבל האומה בה, אך אין לקושרם בהכרח עם גזירה מסוימת. ואף אם כן הוא, אפשר שהתרחשה באיטליה^{77*}.

לפי זה זמנו המשווער של ר' משולם הוא 930—1005, של אביו ר' קלונימוס 900—970 ושל ר' משה המהגר 870—940. כאמור, מתואר ר' משה הזקן כת"ח מובהק בעת בואו למגנצא. אין להניח שהיה זה לפני היותו בן 40—50, כלומר בהתאם למניינו של מהרש"ל. יתר על כן, בנו ר' קלונימוס מנוי בין המהגרים בדבריו של ר' אלעזר מוורמייזא. אם היתה ההגירה בשנות השבעים של המאה התשיעית, הרי שר' קלונימוס נולד סביב שנת 860 — אולי אף לפני כן — מניין שקשה מאד לקבלו. מכל אלה נ"ל, שיש לקיים מניינו של מהרש"ל.

ובאשר ל'מלך קרלא', בפרט זה משתקפת השפעת המגמה המצויה בסביבתם הנוצרית ואין לראותו כעובדה היסטורית. במאה היג יוחסו בגרמניה אירועים מאוחרים שונים לקרל הגדול וניתלו בו. מגמה זו מקורה ברצון ליתן ערך גדול יותר לאותם אירועים באשר ימי קרל — ובמידה מסוימת ימי השושלת הקרולינגית כולה — נתפשו כימי

נובעת משיבוש בטקסט. הנוסח הנכון מצוי בכתב־יד מונטיפיורי 98, דף 39ב: "ראה הרב ר' משולם את דברי רבי' שמואל ולא נתיישרו בעיניו וקאי (ולא: דקאי) כוותיה דרבינו גרשם מאור הגולה".

77 ראה לעיל, הערה 23. כן סובר גם דינור, ישראל בגולה, א, 3, שם, עמ' 255, והערה 55 בעמ' 328. פירושו של דינור שם, כי 'מיחם צלקוני' הוא מלשון כלי מתכת חם וצלקת — דהיינו, פגיעה קשה מאד ההולמת את הגירוש ממגנצא ב-1012 ואת 'התשואות' הנמשכות — מסופק הוא. שהרי מילר העיד שבכתב היד — שהיה בידו ואבד מאתנו — הנוסח הוא: "מיחם צל קוני", כלומר, מחסה צילו של ה'. ראה במחברתו: תשובות רבינו קלונימוס מלוקא, שם, עמ' 2. הערתו זו נעלמה מעיניהם של חוקרים שונים שהתלבטו בפירוש דברי ר' משולם. באמת, כבר הגיה כן שי"ר מדעתו (במבואו לתשובות גאונים קדמונים שם, דף יג עמ' א), וחבל שמילר, שם, לא הביא זאת. האירועים במגנצא בשנת 1012 אינם ברורים די הצורך. ראה עליהם במיוחד H. Tykocinski, Die Verfolgung der Juden in Mainz im Jahre 1012, Philippson's Festschrift, 1916, pp. 1–5.

77* ידיעותינו על גזירות מקומיות שונות מקריות ומעטות הן. רק לאחרונה נמצאו למדים על שתי גזירות בקהילות טרוייש (Troyes) ושנץ (Sens). ראה תשובות בעלי התוספות, מהדורת איגוס עמ' 39—40. הן היו בראשית המאה הי"א.

זוהר. 'אגדת קרל' התפתחה גם אצל עמים אחרים שנכללו בעבר בתחום הקיסרות הקרולינגית ומצאה את ביטוייה גם בכרוניקות ובשירה האפית⁷⁸. דיון חשוב בהשפעתה של אגדה זו על יהודי אירופה ערך א' גראבויס (שם). הוא מצא השפעה זו בקרב יהודי פרובאנס, אך בגרמניה התפתחה לדעתו 'אגדת קרל' אצל היהודים זמן רב לפני הופעתה בסביבתם ומגמתה להסביר את ראשית התארגנותן של הישיבות (שם, עמ' 50—51). למרות העניין הרב שיש בדיונו על התפתחות האגדה בפרובאנס (ולה הוקדש עיקר מאמרו), אי אפשר להסכים עימו בתיאור ההתפתחות באשכנז. 'אגדת קרל' איננה מצויה כלל, למיטב ידיעתי, בכל הספרות הרבנית באשכנז במאה היא. שתי אסמכתאות הביא גראבויס לקביעתו כי "עוד מן המאה היא מיהסת הספרות הרבנית במדינות אשכנז את כינון של ישיבות איזור הריינוס לר' קלונימוס הזקן, איש איטליה" (שם, עמ' 50). שתי אסמכתאות אלה מיוחסות על ידו לרש"י: "רש"י מזכיר בדבריו את המסורת הזו: 'ר' קלונימוס הזקן איש רומי בא למגנצא ויסד ישיבה'... ולהלן: 'ואני הקטן מצאתי סמך לדברים בתשובות הגאונים רבינו אליעזר בר' יהודה ורבנא קלונימוס הזקן איש רומי בבואו למדינת גרמיישא'" (שם, הסימון לדילוג אף הוא של גראבויס).

אך ייחוס זה מוטעה הוא:

א. בראשית הציטוט הובאו הדברים בנוסח מוטעה והמשכו 'ואני הקטן' משל ר' אלעזר מוורמייזא הוא ולא משל רש"י⁷⁹.

ב. בשתי ההבאות אין מדובר בר' קלונימוס בר' משה המהגר, אלא בחכם שחי בסמוך לגזירות תתנ"ו: קלונימוס בר' שבתאי, שהיגר מרומי לוורמייזא בין השנים 1070—1075. הוא הורה בישיבת וורמייזא ולו חלק חשוב בפיתוח מרכז התורה בה בשליש האחרון של המאה היא. פרטים רבים על פעולתו מצויים בעיקר בספרם של בני מכיר⁸⁰. יש להצטער על מסקנתו של גראבויס: "מובן מאליו שאין לקטעים אלה מתוך תשובה משום

78 ראה R. Folz, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'empire germanique médiéval*, Genève 1973. א' גראבויס, שם.

79 הנוסח ברש"י, ביצה, כד, ע"ב, הוא: "גם עתה בא אלי מכתב מגרמיי"ש, שבא לשם אדם גדול זקן וישוב בישיבה מן רומא ושמו ר' קלונימוס ובקי בכל הש"ס והורה כן". יסד ישיבה איננו כאן ובכל מקור אחר בדברי רש"י. אין, ממילא, מקום לדבר על מגמתו של רש"י להסביר את קיומן של הישיבות באשכנז ולציין המשכיותה של מסורת ההלכה. (המכתב הנ"ל הגיע לרש"י, ככל הנראה, מאת חתנו, ר' מאיר בר' שמואל, שלמד באותם ימים בוורמס). אין גם סתירה בדברי רש"י בתיאור מקום היישוב: מגנצא או וורמייזא. ברש"י מדובר רק על 'גרמיישא' (= וורמס), וכאמור, המדובר בר' קלונימוס בר' שבתאי. גם בהבאה בעמ' 51, הערה 88, שם, נפלה טעות, ויש לגרוס: מגנצא (המקור הנ"ל של ר"א מוורמייזא המתייחס אל ר' משה המהגר). חבל שהעתקה מוטעית זו ניתלתה בב"צ דינור (ישראל בגולה, שם). הוא דייק והביא: מגנצא.

80 ראה מה שכתב אודותיו א' אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, שם, עמ' 393. אך מה שכתב שם, שהוא בא לוורמייזא בשנת תתכ"ה (1065) מוטעה הוא, ואכמ"ל. חומר נוסף מיצירתו של ר' קלונימוס בר' שבתאי מצוי עדיין בכתבי יד.

ערך של עדות היסטורית מהימנה" (שם). דבריו הנ"ל של רש"י הם בגדר עובדה היסטורית בדוקה וברורה, המאוששת ממקורות שונים, אלא שאיננה מתייחסת כלל למסורת על בני המשפחה המהגרת שהובאה במקורות הנ"ל שיצאו מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא.

גם במקורות יהודיים מן המאה היב אין 'אגדת קרל' מצויה.

הופעתה במאה היג חופפת באופן מלא את הופעתה בגרמניה בסביבתם של היהודים. גם האגדה שפירסם צונץ ממחזור צרפתי על הרס מרכזי התרבות היהודית בגרמניה ושיקומם על ידי המשפחה הנ"ל שהובאה על ידי קרל הגדול, מקורה באותה אטמוספירה תרבותית וחברתית בה צמחה וטופחה 'אגדת קרל', ובהשפעתה הופיעה במקורות היהודיים⁸¹. אין לקבל כל אלה כעובדות היסטוריות.

כאנאכרוניזם היסטורי אין לראות אגדה זו. מראשית המאה התשיעית מצויות עדויות מפורשות על מציאותם של יהודים בגרמניה. בואם קשור במאמצים לפיתוח הסחר שעשו השליטים הקרולינגיים. בין הסוחרים שהתישבו בסמוך לארמונו של קרל הגדול באכן (Aix-La-Chapelle) היתה קבוצה של יהודים. גם הקיסרים שלאחריו ראו בעין טובה הגירת יהודים לארצם בשל חלקם בסחר המקומי והבינלאומי⁸².

ניתן להניח, כי עובדות אלה ידועות היו, ולו בחלקן, ליהודי אשכנז במאה היג והן יכלו לסייע לקבלת 'אגדת קרל' גם על ידם. במיוחד כשהיה בה כדי להדגיש את היחס אליהם, שהיה בקיסרות הקרולינגית טוב יותר מזה שבימיהם, במאה היג.

כללו של דבר, יש להוציא המסורות הנ"ל על בואה של משפחת קלונימוס ממסגרת הדיון על היחסים בין היהודים ובין הקיסרים הקרולינגיים. המשפחה היגרה מלוקא למגנצא בסביבות שנת 917, ולא הובאה על ידי קיסר כלשהו⁸³. מאידך, יש להכניס מסורות אלה למסגרת הדיון על ראשיותיה של ההגירה היהודית לאשכנז בימי הביניים ועל השפעתה על דמותה הרוחנית של יהדות זו. היישוב היהודי בגרמניה גדל בצורה משמעותית במאה העשירית בעיקר כתוצאה מהגירה, אשר שני מקורותיה העיקריים היו צרפת ואיטליה. בסוף מאה זו מנה כבר, ככל הנראה, בין 7000 ל-10000 יהודים. ר"א מוורמייזא מספר כי עם המהגרים נכללו "שאר אנשים חשובים"⁸⁴.

81 ראה להלן, הערה 86.

82 ראה גרמניה יודאיקה, ח"א, שם, מבוא, עמ' xviii—xxvi.

83 פרופ' בן-ששון ז"ל מסר לי, כי לדעתו יש למצוא מגמה אפולוגטית גם בדיוניהם של אנשי חכמת ישראל באירופה, ובעיקר בגרמניה, שעסקו בשאלה זו במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20. מגמה זו היא שהביאה חוקרים אלה להתרכז דווקא בדיון בשאלת זהותו של הקיסר הגרמני ובמניעי המשוערים להבאת המשפחה.

84 פרט זה נזכר רק בדברי ר"א מוורמייזא. פרופ' בן-ששון ז"ל העירני, כי נראה שמהרש"ל — שכאמור גם לפניו עמד מקור מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא — השמיטו, באשר בימיו (ובשאלת שלשלת מסירת התורה בה דן) לא ראה אותו כחשוב. מאידך, ר"א, התפץ להדגיש השפעת ההגירה על קהילות אשכנז, ראה אותו כרב ערך לדיונו והביאו.

לו היו מבני המשפחה בלבד, סביר הוא שהיה מפרטם, או לפחות מעיר על כך. מכאן, שהמדובר בקבוצה מאורגנת של יהודים שהיגרו מלומבארדיה למגנצא. ככל הנראה נבעה הגירה זו משיקולים כלכליים, כרוב ההגירות האחרות מצרפת ומאיטליה באותם ימים. ספק רב, אם אכן נעשו ההתארגנות וההגירה ביוזמתו של ר' משה הזקן, ואם הוא עמד בראש המהגרים. ייחודו נעשה על ידי הכותבים בשל חוכמתו, בשל מסירת תורת הסוד על ידו ובשל פיוטו 'אימת נוראותיך'. במקורות הנ"ל אין כל רמיזה לדעה שהועלתה על ידי מספר חוקרים כאילו נספחו המהגרים האחרים אל ר' משה לפי בקשתו שלו. תפישה זו אף היא מקורה בהנחה הנ"ל כי מסיבה כל שהיא הביא קיסר גרמניה עימו בשובו מאיטליה דווקא משהו ממשפחת קלונימוס.

ההדגשה "הוא היה הראשון שיצא מלומבארדי"אה" (אף היא בדברי ר"א מוורמייזא!) מלמדת שאחריהם באו מהגרים נוספים מאיזור זה, דבר המוכח ממקורות שונים. בהגירות אלה תלה ר"א את קביעתו: "ושם פרו וישרצו וירבו במאד מאד". להגירות מצרפת, שהיו רבות יותר במניין, לא התייחס, כי דן הוא שם בתורת הסוד אשר לפי דבריו מקורה דווקא בהגירה מאיטליה. מאידך, אין לפרש תיבה זו 'הראשון' כפשוטה. קשה להניח, שלא נמצאו סוחרים יהודים מאיטליה הלומבארדית (נכבשה על ידי קרל הגדול בשנת 773/4) אשר התיישבו בגרמניה במאה התשיעית. זאת לאור הידיעות שיש בידינו על שכיחותם של סוחרים יהודים ועל חלקם בסחר שבין איטליה, גרמניה וצרפת באותם ימים (כפי שהשטחים הללו הוגדרו בתקופה מאוחרת יותר). ידיעות אלה מצויות בעיקר ברישומים שבארכיבי הקיסרים הקרולינגיים⁸⁵. אפשר, שהכוונה היא שר' משה היה הראשון לחכמי איטליה שהיגרו לגרמניה.

ה. השפעת ההגירה על היישוב היהודי בגרמניה

כבר בימי הביניים יוחסה להגירה השפעה מכרעת על יצירתה הרוחנית של יהדות אשכנז, ויש שראו בה גורם לחידוש הישיבות ולימוד התורה⁸⁶. ראייה זו מצויה גם במחקרים מודרניים שונים, אך כקביעה סתמית, בלא חקירה ובלא בדיקה.

85 ראה J. Aronius, Regesten, *ibid.* notes 73–83; B. Altmann, *Studies in Medieval German Jewish History*, PAAJR, 10 (1940), pp. 5–98. הנושא בכללו איננו שייך למסגרת דיון זה בהגירת המשפחה ובהשפעתה. ראה במיוחד מה שכתב עליו טיקוצ'ינסקי, גרמניה יודאיקה, ח"א, שם, מבוא, עמ' 18 ואילך.

86 ראה שלושת המקורות הנ"ל מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא (לעיל, בדיון במקורות). מקור נוסף ממחזור צרפתי פירסם צונץ: "ובימים ההם רבו המלחמות בין הישמעאלים והנוצרים. ואז היו קדושות וגזירות בארץ אשכנז, הוצרכו לברה הפלטים לארץ צרפת, כי לא נשאר שריד בשנת תקע לאלף החמישי בכל ארץ אשכנז. עד שבא ר' קלונימוס מרומא עם הקיסר מלך צרפת קארלו מאיינו החזיר הישיבות תנאים וחקים ונתיישבו שנית. . . ." (Literatur-geschichte, *ibid.* p. 625). במקור זה נזכר כבר ספר "מרדכי הגדול", ולפי זה נראה שאין להקדימו למאה ה"ד. ממנו נטל, ככל הנראה, ר' יוסף הכהן שהביא תיאור דומה בספרו "עמק

חקר השפעתה של ההגירה ערכו רב ביותר, ולמעשה הינו החלק החשוב שבנושא זה כולו. אך תלוי הוא במישרין במספר נושאים אחרים:

א. טיבה והתפתחותה של היצירה הספרותית לענפיה השונים באשכנז במאות י"א. ב. התפתחותן של מסורות הילכתיות משפחתיות נפרדות, במיוחד במאה היא. עובדה זו קשורה במידה רבה בשאלת המבנה החברתי של קהילת מגנצא באותם דורות. אין לראותה ואין לתארה כחברה אחת מגובשת בעלת סדרים ומנהגים זהים. בידינו עדויות ברורות על קיומן של חמש משפחות מיוחסות (למעשה: תאי משפחה בהיקפם הרחב, מעין 'חמולה') אשר צאצאיהן שמרו במשך מיספר דורות בקפדנות רבה על מנהגי אבותיהם הראשונים שהיגרו למגנצא ממקומות שונים. מכאן הצורך בזהירות רבה בקביעת מידת ההשפעה והיקפה.

ג. מקורם וגילגוליהם של מסורות הילכתיות ושל מנהגים שונים. כל אלה נושאים מקיפים ורבי חשיבות, הטעונים בדיקה מפורטת ונפרדת וחורגים הם ממסגרת מחקר זה.⁸⁷ אסתפק, לכן, במספר הערות מסכמות בלבד. נראה כי קיימת הפרזה מסוימת בתיאור משקלה של השפעה זו:

א. המקור הנ"ל מן המחזור הצרפתי (הערה 86 לעיל) ובעל 'עמק הבכא' ששאב ממנו — הקושרים את הקמת הישיבות בגרמניה ואת חידוש היישוב היהודי בה בביאת ר' קלונימוס — עומדים, כאמור, תחת השפעתה של התפתחות 'אגדת קרל הגדול' בגרמניה במאה היג.

ב. המקורות הנ"ל מבית מדרשו של ר"א מוורמייזא נאמרו בפולמוס חריף על נוסחן של התפילות⁸⁸. לכן, יש להתייחס אליהם בזהירות רבה. יתר על כן, במקורות אלה אין מצויה כלל התפישה הנ"ל המובעת במקור מן המחזור הצרפתי ובי'עמק הבכא', אף שהיה בה לחזק הטיעון של חסידי אשכנז על ערכה הרב של המסורת שבידיהם.

ג. פעילותם הספרותית החשובה של ר' משולם, ואולי גם של אביו ר' קלונימוס, נעשתה באיטליה ולא בגרמניה. הסברה כי מגנצא הפכה למרכז תורה לקהילות אירופה במאה העשירית בעקבות הפניות אל ר' משולם, אין לה על מה שתסמוך.

הבכא" (קראקא, 1895, עמ' 23), ולא מדברי רש"י ור"א מוורמייזא, בהם ניסו לתלותם. ערך היסטורי של ממש אין לשני מקורות אלה. חלק מהאירועים בתנ"י שולבו בהם ויוחסו לתקופה שלפני קרל הגדול.

לאחרונה פירסם א' דוד מקור נוסף המתאר כינון הישיבות באשכנז על ידי קרל (ספר היובל להברמן, ירושלים תשל"ז, עמ' 69—83). אנדי ומאוחר הוא ואין בו כל ערך היסטורי. נתחלפו לו לכותב מוקדם ומאוחר לרוב. וכבר העיר על כך א' דוד, שם. אפשר, שאף הוא הושפע מן המקור הנ"ל אותו פירסם צונץ.

87 בחלקם דנתי במקומות אחרים: בטיבה של היצירה הספרותית בספר 'חכמי אשכנז הראשונים' (בדפוס), במקורם ובגילגוליהם של כמה מנהגים ובקשרם אל תורת ארץ ישראל ואל מסורת איטליה — במאמר שיראה אור ב'שלם', כרך ג.

88 ראה הערה 14 לעיל.

ד. בשרידיה של היצירה ההילכתית האשכנזית מן המאה היא כמעט ואין ניכר חלקם של צאצאי המשפחה: לא בספרות השו"ת, לא בספרות הפירושים ולא בספרות המנהגים. שרידים אלה רבים באופן יחסי⁸⁹, ויש לשער כי הם משקפים במידה ניכרת את מציאות זמנם. נראה, כי חלקן של משפחות ר' מכיר, ר' אבון⁹⁰, ר' יהודה הכהן, ר' דוד הלוי ור' יצחק הלוי בהפצת התורה ובפיתוחה של היצירה ההילכתית לא נפל כלל מחלקה של משפחת קלונימוס. בניהן של משפחות אלה מופיעים כנושאי מסורות הילכתיות וכמורי תורה לרבים⁹¹.

בתחומים אחרים היתה למשפחה השפעה מכרעת:

א. פיתוחה של שירת הקודש (הפיוט לסוגיו). חלק גדול מן הפייטנים באשכנז הקדומה נמנו על צאצאי משפחת קלונימוס⁹².

ב. שמירתה ופיתוחה של תורת הסוד האשכנזית⁹³. שני האחרונים, הפיוט ותורת הסוד, קשורים זה בזה בקשר אמיץ.

ג. הנהגת קהילות מגנצא ופירא. מנהיגי שתי קהילות אלה ערב גזירות תתנ"ו נימנו ברובם המכריע על משפחת קלונימוס. מצינו הנהגתם בשתי קהילות אלה בלבד, ואין להעבירה ככלל לקהילות אחרות (וודאי לא לוורמייזא!). למעשה נוסדה קהילת שפירא על ידי מהגרים ממגנצא⁹⁴.

ד. עיצוב דמותם והשקפת עולמם של רבים מבני אשכנז באותם ימים. השפעה זו נתפשטה במיוחד באמצעות פיוטיהם של בני המשפחה שנאמרו דרך קבע בתפילה בבית-הכנסת. בין האידיאלים שרב חלקם בגיבושם יש למנות גם את קידוש השם, כפי שבא לידי ביטוי בגזירות תתנ"ו ולאחריהן⁹⁵.

89 שו"ת רגמ"ה, שו"ת ר' יהודה הכהן, שו"ת חכמים אחרים בני המאה היא, הפירושים המיוחסים לרגמ"ה, ספר 'מעשה המכיר' ועוד.

90 צאצאי משפחת קלונימוס התחתנו בבני משפחת אבון, לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה היא.

91 בין צאצאי משפחת קלונימוס שמילאו תפקיד חשוב בהפצת תורה יש למנות את ר' משולם בר' משה שנפטר בתתנ"ה (ראה הערה 15 לעיל). כך עולה מספר 'מעשה המכיר' ומספור גזירות תתנ"ו לר' שלמה בר' שמשון ועוד.

92 על פייטנים אלה ראה: צונץ, *Literaturgeschichte, ibid.*, p. 104 ff. ומוציים נוספים. על השפעת פיוטיהם של ר' משה, ר' קלונימוס ור' משולם על פייטנים אחרים, וביניהם ר' שמעון בר' יצחק, ראה: הברמן, פיוטי ר' שמעון בר' יצחק, שם, מבוא, עמ' י' ואילך. ראה גם שירמן, שם (הערה 59 לעיל).

93 ראה א' עפשטיין (הערה 36 לעיל); י' דן, שם, עמ' 13 ואילך.

94 ראה הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, שם, במיוחד עמ' כו, לא, לג, לח, מ—מב, סא, (ר' יצחק הנזכר שם הוא ר' יצחק בר' משה) ק. וכן הערה 54 לעיל. על יסוד קהילת שפירא ראה: A. Epstein, *Jüdische Alterthümer in Speier*, MGWJ, 41 (1897), pp. 25–43.

95 מוטיב קידוש השם חוזר ונישנה בפיוטיהם של בני המשפחה (החל בשלושת הראשונים הנ"ל), ראה הברמן, שם, ושירמן, שם. ראה גם במקורות הנזכרים בהערה הקודמת (במיוחד עמ' סא). מוטיב זה עיקר הוא בתורתם של חסידי אשכנז, שינקו כדבריהם ממסורתיה של משפחת קלונימוס.